

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

विद्याशाखीय विशेष गाभा (DSC-A1) : मराठी (अभ्यासपत्रिका - १) : सत्र-१

विद्याशाखीय विशेष गाभा (DSC-A13) : मराठी (अभ्यासपत्रिका - २) : सत्र-२

अक्षरबंध

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२३ पासून

बी. ए. १

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

द्वितीय आवृत्ती : २०२१

सुधारित आवृत्ती : २०२२

बी.ए./बी.कॉम. भाग-१ (अक्षरबंध : ऐच्छिक)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

□ प्रती : ५००

□ प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

□ मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

□ ISBN- 978-93-89327-27-4

★ दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर ४१६ ००४ (महाराष्ट्र राज्य) (भारत)

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) प्रकाश पवार

राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. विद्याशंकर

कुलगुरू, केएसओयू,
मुक्तगंगोत्री, म्हैसूर, कर्नाटक-५७० ००६

डॉ. राजेंद्र कांकरिया

जी-२/१२१, इंदिरा पार्क,
चिंचवडगांव, पुणे-४११ ०३३

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. संजय रत्नपारखी

डी-१६, शिक्षक वसाहत, विद्यानगरी, मुंबई विद्यापीठ,
सांताक्रुझ (पु.) मुंबई-४०० ०९८

प्रा. (डॉ.) कविता ओझा

संगणकशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) चेतन आवटी

तंत्रज्ञान अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एस. देशमुख

अधिष्ठाता, मानव्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) श्रीमती एस. एच. ठकार

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. एन. जाधव

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले

प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. के. मोरे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ मराठी अभ्यासमंडळ समन्वयक ■

अध्यक्ष - डॉ. नंदकुमार विष्णू मोरे
मराठी अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्यामार्फत जून २००७ पासून बहिःस्थ विद्यार्थ्यांची गरज ओळखून दूरशिक्षण योजनेचा उपक्रम हाती घेतला आहे. तसेच २०२२-२०२३ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे. सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. सदरच्या योजनेअंतर्गत बी.ए.भाग-१ ऐच्छिक मराठी पेपर क्र. १ व २ (सत्र १ व २) या विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'अक्षरबंध' या पेपरचे स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक लिहिले आहे. अभ्यासक्रमातील वेगवेगळ्या घटकांचे स्पष्टीकरण सुलभ भाषेतून केल्यामुळे, विद्यार्थी वर्गाला विषयाची माहिती होण्यास अडचण राहणार नाही असे वाटते. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन, प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, सारांश व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची यादी दिलेली आहे.

या पुस्तकामध्ये 'अक्षरबंध' या पेपरची माहिती दिलेली आहे. या पेपरमध्ये चार घटकांचा समावेश केलेला आहे. यामध्ये सत्र १ साठी निवडक भास्कर चंदनशिव कथा- उमाळं, जांभळढव्ह, तडा, वासना, लाल चिखल, पाणी, चित्रपट म्हणजे काय - चित्रपट : एक दृकश्राव्य, चित्रपट-माध्यमांतर, दिग्दर्शकाचा दृष्टीकोन, छायाचित्रण आणि चित्रपटाची कथा - पटकथा - संवाद इ. तसेच सत्र २ साठी 'बाकी सर्व ठीक आहे' लोकनाथ यशवंत (निवडक कविता) वृत्तपत्रीय लेखन तसेच उपयोजित व स्पर्धा परीक्षेसाठी लेखन - पत्रलेखन व आकलन इत्यादींचा समावेश या पेपरमध्ये केलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा राहिल्यास, प्राध्यापक व विद्यार्थी यांनी त्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी होईल.

शिवाजी विद्यापीठ, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण अंतर्गत स्वयं अध्ययन निर्मिती करण्यासाठी मा. कुलगुरू यांचे प्रोत्साहन आणि मार्गदर्शन मोलाचे ठरले. दूरशिक्षण केंद्राचे संचालक, मराठी अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ, मराठी प्रमुख यांचे सहकार्य लाभले. दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्रातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. सुनील चंदनशिवे
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

डॉ. सागर लटके
कन्या महाविद्यालय, मिरज

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ : पेपर-अ	
डॉ. सुनील चंदनशिवे चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	१
डॉ. उदय रामचंद्र जाधव शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव	२
प्रा. बालाजी वाघमोडे कला व विज्ञान महाविद्यालय, आटपाडी, जि. सांगली	३
डॉ. विनायक पोवार पतंगराव कदम कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेन, जि. रायगड	४
सत्र-२ : पेपर-ब	
प्रा. प्रभाकर पवार मुधोजी कॉलेज, फलटण	१, २
प्रा. गिरीश मोरे राजश्री शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी	३
डॉ. सागर लटके कन्या महाविद्यालय, मिरज	४
डॉ. अरुण शिंदे नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, बिंदू चौक, कोल्हापूर	

■ संपादक ■

डॉ. सुनील चंदनशिवे
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

डॉ. सागर लटके
कन्या महाविद्यालय, मिरज

अनुक्रमणिका

अभ्यासपत्रिका A1 सत्र-१		पृ.क्र.
घटक १	निवडक भास्कर चंदनशिव कथा - १) उमालं, २) जांभळढव्ह, ३) तडा	१
घटक २	निवडक भास्कर चंदनशिव कथा - १) वासना, २) लाल चिखल, ३) पाणी	१७
घटक ३	चित्रपट म्हणजे काय चित्रपट : एक दृक्श्राव्य चित्रपट - १) माध्यमांतर, २) दिग्दर्शकाचा दृष्टीकोन ३) छायाचित्रण	४१
घटक ४	चित्रपटाची कथा - पटकथा - संवाद	५७
अभ्यासपत्रिका A13 सत्र-२		पृ.क्र.
घटक १	बाकी सर्व ठीक आहे - लोकनाथ यशवंत (निवडक कविता)	७५
घटक २	बाकी सर्व ठीक आहे - लोकनाथ यशवंत (निवडक कविता)	९१
घटक ३	वृत्तपत्रीय लेखन	१०५
घटक ४	उपयोजित व स्पर्धा परिक्षेसाठी लेखन अ) पत्रलेखन ब) आकलन	१३५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून, त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच, स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२२-२३ पासून तयार केलेला, नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी क्रमिकपुस्तक, संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक -१

निवडक भास्कर चंदनशिव

कथा : १) उमाळ
२) जांभळढव्ह
३) तडा

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्ट्ये

१.१ प्रस्तावना

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ उमाळ

१.२.२ जांभळढव्ह

१.२.३ तडा

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाचे अध्ययन केल्यामुळे आपणास -

☞ ग्रामीण भागातील शेतकऱ्याच्या जीवनातील दःख, दारिद्र्य समजून येईल.

☞ ग्रामीण भागातील शेतकरी आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी किती कष्ट घेतो, हे समजून येईल.

- अपार कष्ट घेऊन, शिक्षण देऊन, नोकरदार बनविलेल्या मुलाकडून शेतकरी असणाऱ्या बापाच्या स्वप्नांना कसा तडा जातो हे कळेल.
- खेडेगावातील निरागस प्रेम, जीवनावरील उदात्त श्रद्धा असून ही ग्रामीण भागातील मुलीचे जीवन कसे उध्वस्त होते हे समजून येईल.
- भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील भाषेचे वेगळेपण, प्रतिमा, प्रतिकाचे वेगळेपण समजून येईल.

१.१ प्रस्तावना

मराठी साहित्यामध्ये इ.स. १९६० नंतर जे दोन वाङ्मयीन प्रवाह आले ते म्हणजे ‘ग्रामीण’ आणि ‘दलित’ या दोन वाङ्मय प्रकाराविषयी आजपर्यंत बरेच लेखन झाले आहे. ‘ग्रामीण’ आणि ‘दलित’ जीवन एकाच पार्श्वभूमीवर घडत असते. ग्रामीण भागात दलित माणूस गावकुसाबाहेरील जगात रहात होता तर ग्रामीण भागातील संवर्ण माणसाला दलित माणसाच्या सहकार्याशिवाय गावगाडा चालवता येत नाही. हे वास्तव असताना ही ग्रामीण जीवनावरील साहित्य वेगळे व दलित जीवनावरील साहित्य वेगळे निर्माण झाले ते आजतागायत जोमाने वाढत आहेत. नवनवीन बदलासह हे प्रवाह येत आहेत. परंतु १९७० पर्यंतच्या कालखंडापर्यंत तत्पूर्वीच्या कोणत्याच साहित्यिकाला हे प्रवाह एकच आहेत असे वाटले नाही. किंवा ग्रामीण जीवनातून दलित जीवन बाहेर काढता येणार नाही किंवा ग्रामीण जीवनाला दलित जीवन चित्रणाशिवाय परीपूर्णत्व नाही असे वाटले नाही. मात्र इ. स. १९८० पासून मराठी कथा साहित्यामध्ये प्रा. भास्कर चंदनशिव या गुणी कथाकाराने आपल्या कथेच्या रूपाने ग्रामीण आणि दलित साहित्याच्या संज्ञा एकमेकांत पूर्णपणे मिसळून त्यांच्यातील सवता सुभा नष्ट केला. ग्रामीण आणि दलित असा एकच साहित्य प्रकार निर्माण करण्याचे अजोड कार्य प्रा. भास्कर चंदनशिव यांनी केले.

महात्मा फुले यांच्यापासून आजपर्यंतच्या कांही हाताच्या बोटावर मोजण्या इतपत साहित्यिकांनी शेतकऱ्यांची दुःखे मांडली. अगदी आनंद यादवांच्या पर्यंत पाहिले तर यादवांच्या कथेला ग्रामीण जीवनाचा बाज आहे. परंतु विशिष्ट वैचारिक अधिष्ठान नव्हते. मात्र भास्कर चंदनशिव यांची कथा ही महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शेतकरी नेते शरद जोशी, क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचा वैचारिक पाया घेऊन येते. भास्कर चंदनशिव खेड्यातील ग्रामीण दलित जीवनाचे घट्ट मिश्रण करून, त्यांच्या व्यथा, वेदना एकाच पातळीवरून मांडतात. त्यांच्या मनात शोषणाविरुद्ध अंगार फुलविण्याचे काम करतात.

भास्कर चंदनशिव स्वयंप्रेरनेने प्रेरित होऊन शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे विविध अंगी चित्रण करतात.

१.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकात चंदनशिव यांच्या ‘उमाळ’, ‘जांभळढव्ह’ आणि ‘तडा’ या तीन कथांचा आशय व अभिव्यक्तीच्या अंगाने अभ्यास करावयाचा आहे. ‘उमाळ’ या कथेचा नायक ‘बापू’ १० वी ची (मॅट्रीकची) परीक्षा पास झाल्यावर साऱ्या गावाला कसा आनंद झाला त्याच प्रमाणे लेखकाच्या आईबापाला ही आनंद झाला. पण दुसरीकडून काळजी वाटली. आता याला पुढच शिक्षण कसं द्याव याविषयी चिंता वाटू लागली. परंतु ‘बापूचा’ बाप त्यांच्या शिक्षणासाठी हाडाचं काडं, रक्ताचं पाणी करून तो बापूला शिकवितो. त्याला महिन्याकाठी उसनं पासनं करून प्रसंगी कामाचा परंतु दिसायला थोडा ‘बेडब’ खबुक्या बैलाला विकून लेखकाला बापूचा ‘बाप’ पैसे पाठवितो. अशी शेतकऱ्याच्या मुलांची शिक्षणाची परवड चंदनशिव चित्रित करतात. तर ‘जांभळढव्ह’ मधील कथानिवेदका शेजारी रहाणारी ‘पबी’ लहाणपणापासून निवेदकाबरोबर खेळायची अभ्यासासाठी एकत्र यायची. वयाच्या वाढीबरोबर त्यांचे एकमेकांचं प्रेम जुळते फुलते. पुढे पबीची शाळा सुटते. ‘बापू’ ही पुढच्या शिक्षणासाठी गाव सोडतो. इकडे पंबीच्या जीवनात अनेक संकटे येतात. येणारी संकटे पेलून बापूवर उदात्त प्रेम करणाऱ्या पबीच्या जीवनाचा शेवट शोकांत होतो. तर आजकालची मुलं आणि सुना खेडेगावातील आपल्या आई बापाला कशी वागणूक देतात याचे चित्रण ‘तडा’ नावाच्या कथेत केले आहे. आयुष्यभर पै पै करून होतं नव्हतं ते विकून, पोराला शिकवून, औरंगाबादला नोकरी करणाऱ्या तात्या सानपच्या

मुलाने तात्याच्या स्वप्नांना तडा कसा दिला याचे चित्रण प्रस्तुत कथेत येते. निवडक भास्कर चंदनशिव यांच्या 'सहा' कथांपैकी वरील तीन कथांचा अभ्यास करून आशय, अभिव्यक्ती (भाषा शैली, प्रतिमा, प्रतिके) व्यक्तिचित्रणे त्यांचे स्वभाव विशेष, प्रसंगचित्रणे इ. सह सविस्तर आढावा घेऊया.

❑ लेखक परिचय

प्रा. भास्कर तात्याबा चंदनशिव हे मराठवाड्यातील एक उत्तम ग्रामीण कथाकार म्हणून साऱ्या महाराष्ट्राला त्यांची ओळख आहे. मराठी ग्रामीण कथा आणि दलित कथा यांची सिमा रेषा पुसुन टाकणारा एक ग्रामीण कथाकार भास्करचंदनशिव यांचा जन्म उस्मानाबाद जिल्हा कळंब तालुक्यातील हासेगाव (केज) येथे १९४५ साली झाला. एका राबणाऱ्या, ग्रामीण कुटुंबातून आलेला ह्या ग्रामीण कथाकाराला आपल्या शिक्षणासाठी भरपूर कष्ट घ्यावे लागले, त्यांचे प्राथमिक शिक्षण हासेगावला झाले. नंतर माध्यमिक शिक्षण कळंबला झाले. तर महाविद्यालयीन शिक्षण अंबाजोईला झाले. शिकत असतानाच १९७० साली चंदनशिव यांनी कथालेखनाला सुरुवात केली. दलित साहित्याचे मुखपत्र असणाऱ्या ‘अस्मितादर्श’ या मासिकाने दलित जाणिवेच्या कथालेखनासाठी ‘आण्णाभाऊ साठे कथा लेखन’ स्पर्धेत ‘मसणवाटा’ नावाच्या कथेला पहिलं पारितोषिक मिळालं होतं. १९७० पासून कथा लेखन करणाऱ्या, भास्कर चंदनशिव यांचा दहा वर्षांनी १९८० ला ‘जांभळढव्ह’ नावाचा पहिला कथासंग्रह प्रकाशित झाला. पुढे ते मराठवाड्यातील नावाजलेल्या शिक्षण संस्थेत ‘वैजापूर’ येथील विनायकराव पाटील महाविद्यालय, ‘बलभीम’ महाविद्यालय बीड या ठिकाणी प्राध्यापक म्हणून काम करीत होते. गेली ३० वर्षे अध्ययन क्षेत्रात कायरात असणारे, प्राध्यापक चंदनशिव आज सेवानिवृत्त आहेत.

१९८० पासून आज पर्यंतच्या कालखंडात त्यांनी 'जांभळढव्ह' (१९८०) मरणकळा (१९८३), आंगारमाती (१९९१), नवी-वारूळ (१९९२), बिरडं (१९९९), माती आणि मंथन (२००१), माती आणि नाती (२००२) भूमि आणि भूमिका (१९९२), रानसय ग्रामीण आत्मकथन, गंध खुणा, गाथा आकलन आणि आस्वाद ज्योती म्हणे, सगणभाऊच्या लावण्या इ. विपुल साहित्य निर्मित केली आहे. अशा तऱ्हेचा त्याचा कथा वाङ्मयातील व इतर साहित्य प्रकारातील प्रवास असून, त्यांनी आपली लेखन विषयक भूमिका आपल्या 'भूमी आणि भूमिका' या पुस्तकाच्या रूपाने विषद केली आहे.

चंदनशिव यांच्या कथांचा आस्वादानाच्या पातळीवरून अभ्यास करताना, आपल्या असे लक्षात येते की, चंदनशिव ‘जांभळढव्ह’ या कथा सलगहातील कथापासून १९९९ साली प्रकाशित झालेल्या ‘बिरंड’ या कथासंग्रहातील कथा पर्यंत ग्रामीण जीवनातील बदलते वास्तव चित्रण करत आले आहेत. १९८० पर्यंतच्या सर्व कथा आशयाला फाटा देऊन, ग्रामीण जीवनाचे प्रचंड वास्तव, दारिद्र्य, उपासमार, शोषण, दमन, निसर्गाची अवकृपा, दृष्काळामुळे होणारे शेतकऱ्यांचे हाल, बेकारी, शेतकऱ्याच्या पर्यंत न

१.२.३ तडा

शेती, रानमाळ आपलं गाव, घर कधी न सोडून जाणाऱ्या तात्यांना पारबत्ती एस.टी.त बसण्यापूर्वी बऱ्याच सूचना करते. एखाद्याच प्रवास सुरू होतो. एस.टी. प्रवासात त्याला सहप्रवासी भेटतो. त्यांचे अनुभव ऐकत ऐकत बाहेरचा निसर्ग पहात एखाद्याचं औरंगाबाद शहरात तात्या सानप घेऊन पोहचतो. एस.टी. स्टॅण्डवर उतरलेला तात्या सानम सुधाकर, सुधाकर अशा हाका मारू लागतो. डोक्यावर ठेवलेली दोन बारकी ठिकी, गळ्यात उतरलेला रुमाल, खुब्यावर फाटलेला मळकटलेला सदरा, लांड्या धोतराचा खोचा मारलेला, तात्याची नजर साऱ्या आगारातून सुधाकरला शोधत होती.

तेवढ्यात लांबून दोन जोडपी येताना त्याला दिसतात. त्यात आपला सुधाकर आहे हे पाहून त्याचे काळीज सुपा एवढं होतं. शेवटी ताच्या मोठ्या आनंदाने सुधाकरला बोलत असतो. परंतु सुधाकर त्याला मोजकेच उत्तर देतो. कारण शेजारी त्याचा मित्र, त्याची बायको होती. त्याला त्याच्या समोर आपल्या

प्रसंग, कथा निवेदक आणि कथेतील नायिका ‘पबी’च्या भेटीचे चित्रण “‘पबी नवी कोरी रंगाची चिरडी नेसून आलेली, पोपटी रंगाचं झांपर, तंग कास्टा घातलेला, पायाच्या उघड्या जांभळासारख्या टचटचीत पोटऱ्या, टकुऱ्यावरून खानदानी आदबशीर पदर केसाच्या दोन एक बटा भुर्रभुर्रत्या, टकुऱ्यावर धुण्याची पाटी कमरेवर पाण्याची घागर.....”

“पबे कवाची वाट बघतोंय गं.
..... निस्तीच गोड हासतीय,
पबे ये की,
..... आली.
‘बस’
..... बसली.’

‘पबे, त्वे बघ त्या जांभळीच्या फांदीवर व्हाला कसा कातर घालतोय, त्ये डोलीत दडलेली राघु मैना.’”

‘तडा’ कथेतील तात्या सानप औरंगाबद मध्ये नोकरदार असणाऱ्या पोराला त्याच्या बायकोला मुलाबाळाना पहावं आणि काही संसाराला उणं पुरं लागणारं, मागावं म्हणून औरंगाबादला एस.टी.ने निघाला आहे. कधी नव्हे ते तो आज एवढ्या मोठ्या लांबच्या प्रवासाला निघालाय. त्या प्रसंगाचे चित्रण -

“गाडी आली तसं तात्या सानप घाई करीत उठला. खांद्यावरची पिसवी सावरीत, दाराकडं पळाला अन आतमदी घुसून म्हागच्या सीटवर जाऊन बसला. पोरानी उचलून आणलेली पोत्याची ठिकी’ त्यानं आतमदी वडून घेतली. खांद्यावरची पिसवी मांडीवर घेऊन, जरा सिस्ताईत बसला. सामान यवस्तित ठेवीत जतावू सांगू लागला.

“सांच्या रानात जा. गुरा ढोराचं पाणी कांजी बघत जा.” बरय, वाटं लावायला आलेला किस्ना खाली उभा व्हाऊन बोलत व्हता. व्हय न्हाय करीत व्हता”

❏ **व्यक्तिचित्रण (पात्रचित्रण) :-**

भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील व्यक्ति (पात्रे) ही दुःख दारिद्र्यात पिचलेली, कष्ट करणारी, नाडलेली, पिडलेली, शेतकरी, शेतमजूर अशी असतात. याशिवाय त्यांच्या कथेत येणारी स्त्री पात्रे ही प्रचंड शोषिक, शांत स्वभावाची राबराब राबणारी आपल्या पतीला, आई वडीलांना मदत करणारी, येणाऱ्या प्रसंगाला धीराने तोंड देणारी, जीवनात परिवर्तन घडवू पहाणारी असतात.

तर ‘पारबती’ ही तात्या सानपची बायको ही शोषित आपल्या पोरा बाळावर जीवापाड प्रेम करणारी, काबाडकष्ट करणारी ग्रामीण भागातील असंख्य शिकलेल्या पोराची ‘माय’ वाटते.

भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेंत खास मराठवाडी बोली भाषेचा वापर केलेला आढळतो. मराठवाडी प्रदेश तेथील माणूस त्याचे आचार विचार, बोलणं, वागणं इ. गोष्टी जशा कथेत येतात. तसेच खास मराठवाडी बोली भाषेचा प्रभाव चंदनशिव यांच्या कथेवर आहे. मराठवाडी बोली भाषेचा ते खुबीने वापर करतात. उदा. ‘उमाळं’ कथेतील ‘बापूला’ शिक्षणाला आंब्याला पाठवताना त्याची माय दोन दिवस अगोदरपासून त्याला सारखं संस्कारी गोष्टी सांगत असते. “शिकायचं ठरल्यापासून माय सारं सारं समजावून सांगत व्हाती. आठवलं तसं बोलत व्हाती. कुणाचं कुठ बाहीर आयकून आली की हालक व्हायची. काय बी मनात आणून गहिवरायची” जतावू जतावू बोलायची पार रात पस्तोर बोलत न्हायची. घरातला जुना तवा, दोन तांबे, एक ताट वाटी, ताटली, बांधता बांधता डोळ्याचं पाणी पुशीत हुंदका गिळीत बोलायची-

काय? माजी बी घाटी रुतत जायची गळा आवळल्यागत व्हायचं.

❏ **‘जांभळढव्ह’ :-**

“बाप्या कवा आलाच रं.....?”

“ते नव्हं का, आताच बघतेय.....”

कळंबाला गेल्यापासून लईच बोलायचं शिकलाचं..... मी निस्तं, तिच्या हासण्यावर हासयचो. खिनभर तस्संच उभं, पबे त्वा शाळा सोडली जणू माहित असून बी काईतरी बोलावं म्हणून मी बोललो.

१.३ सारांश

भास्कर चंदनशिव यांच्या निवडक 'सहा' कथांपैकी तीन कथांचा अभ्यास आपण केला. यातील प्रत्येक कथा ही वेगळ्या विषयावरची कथा आहे. ग्रामीण भागातील शेतकरी आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी अपार कष्ट करतात. राबराब राबतात. आपल्याजवळ असेल नसेल ते सर्व विकून, पोटाला चिमटा काढून, आपल्या मुलांना शिकवतात. मुलगाही आपल्या गरीबीची जाण ठेवून शिकतो. त्यांच्या शिक्षणाची परवड कशी होते याचे अत्यंत समर्पक चित्रण 'उमाळ' नावाच्या कथेत घडते.

तर ‘जांभळढव्ह’ या कथेत खेडेगावातील एका तरूणीच्या निखळ, निरागस, प्रामाणिक, उदात्त प्रेमाचे कथाचित्रण करताना ‘नियती’ने तिच्या जीवनात किती भयंकर दुःख पेरले, ‘पबा’ नावाची ही तरूणी शेवटी आहे ते दुःख भोगायला तयार असते. परंतु ते नियतीला मान्य नसते. शेवटी आपला लहानपणीचा मित्र ‘बापू’ ची भेट होते. आणि त्यांच्या जवळ आपल्या जीवनाची कर्मकहाणी सांगते. आणि आपल्या जीवनाचा शेवट करून घेते. अत्यंत व्हदयद्रावक, जीवाला चटका लावणाऱ्या ‘पबी’च्या जीवनाची कहानी ‘जांभळढव्ह’ मध्ये चित्रित केली आहे. वाचकाला ही कथा अंतर्मुख होऊन, विचार करायला लावणारी आहे.

आयुष्यभर पै-पै करून होतं-नव्हतं ते विकून पोराला शिकवून औरंगाबदला नोकरी करणाऱ्या तात्या सानपच्या मुलांने तात्याच्या स्वप्नांना कसा 'तडा' दिला आणि आजकालची मुलं आणि सुना खेडेगावातील आपल्या आई बापाला कशी वागणूक देतात. याचे चित्रण 'तडा' या कथेत येते. तीन कथांचा आशयच्या अंगाने अभ्यास केल्यानंतर अभिव्यक्तीच्या अंगाने अर्थात त्या कथेतील प्रसंगचित्राणे व्यक्तिचित्रणे (पात्र चित्रणे), भाषा शैली, निवेदन शैली, प्रतिमा, प्रतिकांचा वापर, मराठवाडी बोलभाषेचा वापर, व्यक्तिचित्रणाचा मनोविश्लेतील बारकावा, काव्यात्मकता इ. अंगाने अभ्यास केला आहे. एकूणच भास्कर चंदनशिव यांची कथा खेडेगावातील ग्रामीण माणसाला केंद्रभूत मानून त्यांचे दुःख दारिद्र्य, कौटुंबिक भावजीवन, पोरबाळाचे शिक्षण त्यासाठी वाटेल ते कष्ट घेणारे शेतकरी, निसर्ग शेती वाडी, काळी आई, जनावरे यांच्याशी त्यांचे असणारे आतूट नाते. आणि याच शेतकऱ्याच्या पोटी शिकून मोठी झालेली, मोठमोठ्या अधिकारपदावर काम करणारी पोरं आपल्या आई बापाला कशी वागणूक देतात. याचे चित्रण करणारी कथा अत्यंत समर्पक ग्रामीण जीवनाचे सखोल चित्रण करणारी आहे.

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

➡ चिरडी : हिरवीसाडी, ➡ सर्ई : आठवण.
 ➡ व्हता/व्हती : होता/होती, ➡ हासॅवायू : आनंद.

☞ पाणी कांजी	: वैरणपाणी,	☞ तोटारली	: आडखळली.
☞ ढाळज	: सोपा,	☞ मेन चटलेले	: तेलकटलेले.
☞ इस्टू	: स्टोव्ह,	☞ उलसक	: थोडसं.
☞ कागद	: पत्र,	☞ ईख	: विष.
☞ कवर	: कुठवर,	☞ चिर्कणे	: दचकणे,
☞ वटी येणे	: पदरी येणे,	☞ तकीक	: व्यवस्थीत.
☞ ठिकी	: लहान पोती,	☞ मोप	: पुस्कळ.
☞ तालेवार	: श्रीमंत,	☞ भाजून काढणे	: लग्न लावून देणे.
☞ खुरप्या	: शेतकरी,	☞ शेंडाबुडी	: खाल पासून वरपर्यंत.
☞ कह्याची	: कशाची,	☞ थीटी	: आखूड.
☞ सादळणे	: वल्लीगार होणे,	☞ हाबाडा	: हिसका.
☞ ढव्ह	: डोह,	☞ 'तडा'	: छेद जाणे.
☞ उमाळं	: पाझर फुटणे,	☞ सवतेल	: वेगळे.
☞ गोन्हा	: खोंड,	☞ चितागती	: काळजीत.
☞ नेन्ती	: लहान,	☞ खिनाभरांनं	: थोड्यावेळानं.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. खेड्यातील निरागस प्रेमाचे भावव्याकूळ चित्रण कोणत्या कथेत येते.
(अ) जांभळढव्ह (ब) पाणी (क) तडा (ड) वासना
२. जांभळढव्ह मधील 'बापू' माध्यमिक शिक्षणासाठी कोणत्या गावी जातो?
(अ) बीड (ब) कळंब (क) आंबा (ड) बार्शी
३. 'उमाळ' कथेचा नायक 'बापू' मॅट्रीक नंतरच्या शिक्षणासाठी कोणत्या गावी जाणार आहे.
(अ) कळंब (ब) औरंगाबाद (क) आंबला (ड) बीडाला.

- $$\overline{\text{---}} \quad (24) \quad \overline{\text{---}}$$

१.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. (अ)	२. (ब)	३. (क)	४. (ड)	५. (अ)
६. (ब)	७. (क)	८. (ड)	९. (अ)	१०. (ब)
११. (क)	१२. (क)	१३. (ड)	१४. (अ)	१५. (ब)

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

❏ **दिर्घोत्तरी प्रश्न.**

१. खेड्यातील निरागस भाव, व्याकूळ प्रेमाचे चित्रण 'जांभळढव्ह' कथेमध्ये कसे केले आहे ते सविस्तर लिहा.
२. शेतकरी कुटुंबातील बापूच्या शिक्षणाची परवड 'उमाळं' या कथेत कशी चित्रित केली आहे हे साधार स्पष्ट करा.
३. तात्या सानपच्या स्वप्नांना कशाप्रकारे 'तडा' जातो ते 'तडा' या कथेच्या आधारे स्पष्ट करा.
४. 'जांभळ ढव्ह' या कथेतील 'पबी' च्या उद्धवस्थ जीवनाचे चित्रण करा.
५. 'तडा' या कथेतील तात्या सानपाचे स्वभावचित्र रेखाटा.

१.८ संदर्भ पुस्तके

१. 'कथाकार भास्कर चंदनशिव', डॉ. मथु सावंत सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर.
२. 'भास्कर चंदनशिव यांची कथा स्वरूप आणि विशेष', डॉ. सुनील चंदनशिवे शब्दाली प्रकाशन, पुणे.
३. 'निवडक भास्कर चंदनशिव', संपादक - इंद्रजित भालेराव, लोकवाङ्मय ग्रह प्रकाशन, मुंबई.

घटक - २

निवडक भास्कर चंदनशिव

कथा : १) वासना

२) लाल चिखल

३) पाणी

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्ट्ये

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ वासना

२.२.२ लाल चिखल

२.२.३ पाणी

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्ट्ये

भास्कर चंदनशिव यांच्या 'वासना', 'लाल चिखल' व 'पाणी' या कथा अभ्यासल्यानंतर आपणास,

☞ ग्रामीण भागातील दलितानांच्या भयानक दारिद्र्याचे व त्यांच्या व्यथा-वेदनांचे वास्तव चित्र समोर येईल.

- दलित स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे वास्तव स्पष्ट होईल.
- शेतकरी समाजाच्या वाट्याला आलेल्या वर्तमान, जीव घेण्या परिस्थितीचे विदारक सत्य समोर येईल.
- शोषक व्यवस्थेविरुद्ध पेटून उठलेल्या, शेतकऱ्यांच्या तीव्र संतापाचे व आक्रमकतेचे स्वरूप स्पष्ट होईल.
- खेड्यातील दलित व सवर्ण यांच्यातील जातीय संघर्षाचे स्वरूप समजून येईल.

२.१ प्रस्तावना

भास्कर चंदनशिव हे मराठवाड्यातील अस्सल, प्रतिभासंपन्न व संवेदनशील ग्रामीण-दलित कथालेखक आहेत. त्यांनी आपल्या कथांमधून शोषणग्रस्त शेतकरी, शेतमजूर, दलित, वंचित, पिडित यांच्या जीवनातील विदारक वास्तवाचे आणि त्यांच्या दुःख दैन्याचे अतिशय प्रभावीपणे दर्शन घडविले आहे. मराठवाड्यातील खास बोलीभाषेतून या कथांचा आविष्कार झालेला असल्यामुळे, भास्कर चंदनशिव हे विशेष लक्ष्यवेधी लेखक म्हणून परिचित झालेले आहेत. त्यांचे कथाविश्व वैविध्यपूर्ण असून ते अनेक प्रश्न-समस्यांना आणि ग्रामीण-दलित समाजाच्या आंतरबाह्य जीवन वास्तवात नेमकेपणाने व कलात्मकतेने भिडणारे आहे.

भास्कर चंदनशिव यांना ग्रामीण-दलित समाजातील शोषितांबद्दल अपार कळवळा असल्यामुळेच सारख्याच ताकदीने त्यांच्या ग्रामीण-दलित कथा साकार झाल्या आहेत. १९६० नंतर सुरू झालेल्या या दोन स्वतंत्र साहित्य प्रवाहांच्या सीमारेषा त्यांच्या कथेने धूसर बनविल्या. एवढेच नव्हे तर हा सवता सुभा नष्ट करून ग्रामीण-दलित असा एकच साहित्य प्रकार प्रवाह निर्माण करण्याचे अजोड कार्य प्रा. भास्कर चंदनशिव यांनी केले. असे मत डॉ. सुनील चंदनशिवे यांनी ‘भास्कर चंदनशिव यांची कथा’ (स्वरूप व विशेष) या ग्रंथात मांडले आहे. थोडक्यता, भास्कर चंदनशिव यांची कथा साधारणपणे १९७० नंतरच्या ग्रामीण-दलित समाज जीवनातली उलथा पालथीचा, घडामोडीचा अचूक वेध घेते. याचा प्रत्यक्ष त्यांच्या ‘वासना’, ‘लाल चिखल’ व ‘पाणी’ या कथांमधून येत राहतो.

२.२ विषय विवेचन

ग्रामीण जीवनाशी सर्वार्थाने समरस होऊन भरस्कर चंदनशिव यांनी शेतकरी, शेतमजूर, दलित, उपेक्षित वंचित वर्गाचे वास्तव आपल्या कथांमधून अत्यंत प्रभावीपणे मांडले. तसेच ग्रामीण भागातील अडाणी-अशिक्षित, दलित स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे अनेक प्रकारचे भोग आणि अनेकांच्या वासनेला

बळी पडणाऱ्या दलित तरूणींच्या उद्ध्वस्त झालेल्या, जीवनाचे भेदक चित्रणही त्यांनी समर्थपणे केले आहे. दलित स्त्रीकडे ते माणूस म्हणून पाहतात. अनेक बाजूंनी होणारे तिचे शोषण त्यांना अस्वस्थ करते. त्यातूनच ते शोषकांचे चेहरे निर्भिडपणे उघड करतात.

दारिद्र्य, भूक, उपासमार, लाचारी, आजारपण यामुळे आधीच जर्जर झालेल्या दलित स्त्रियांचे दुःख एवढ्यावरच थांबत नाही, तर तिच्या अब्रुचा म्हणजे अस्तित्वाचाच घास घेण्याचे निर्दयी कृत्य करणाऱ्या प्रवृत्तींचीही त्यात नेहमी भर पडत असते. अशा अनिष्ट, अमानुष प्रवृत्तींना रोखण्याचे सामर्थ्य आजही आपल्या व्यवस्थेत नसल्याचे सूचनही भास्कर चंदनशिव आपल्या कथांमधून करतात. म्हणून त्यांची कथा वाचकांना विचार करायला लावते. अंतर्मुख बनविते आणि दलितच नव्हे तर समग्र दीनदुबळ्या स्त्रीवर्गाकडे सहानुभूतीने व मानवतेच्या दृष्टिकोणातून पाहायला लावते. त्यांच्या ‘वासना’ या कथेतून आपणास याचाच प्रत्यय येतो.

२.२.१ वासना

दलित स्त्री जीवनावर वास्तव भाष्य करणारी भास्कर चंदनशिव यांची ‘वासना’ ही कथा त्यांच्या ‘बिरडं’ (१९९९) या कथासंग्रहातील आहे. पुतळा ही महार जातीतील तरुणी आपल्या आजारी आईसाठी अन्न मिळविताना पुरुषी वासनेची शिकार होते. याचे भेदक व तितकेच हृदय हेलावून सोडणारे चित्रण ‘वासना’ कथेत केलेले आहे. गावोगावचे जमीनदार, धनदांडगे, सवर्णीय पैशाच्या आणि सत्तेच्या जोरावर गावातील गरीब, गरजू, पोटाथी दलित समाजाच्या लाचारीचा निर्दयपणे फायदा घेऊन त्यांच्यावर पिढ्यान्पिढ्या कसा अन्याय-अत्याचार करित आले आहेत या दाहक सत्याचे दर्शनही ‘वासना’ कथेतून घडते.

ही कथा पुतळा या दलित तरुणीची दुर्दशा स्पष्ट करते. महारवाड्यातील एका जीर्ण खोपटात पुतळा आपल्या आई सोबत राहते. दोन महिन्यांपासून तिची आई भागा म्हारीण औषधपाण्याला पैसे नसल्यामुळे अंथरूणावर खिळून मरणाची वाट पहात आहे. पुतळा आपल्या परीने तिची काळजी घेत असते. शेजारच्या केरू आत्याने दिलेले झाडपाल्याचे औषध देणे आणि दोर्घीच्या दोन वेळच्या भुकेची पूर्तता करणे एवढेच पुतळा कसेबसे करत राहते. परंतु परिस्थितीमुळे पोटाचा प्रश्न सोडविणेही पुतळाला अशक्य होते. अशातच मरणासन्न अवस्थेत असलेल्या भागाला सांगुती खाण्याची वासना होते. दुकानकरुची वासना वाईट असल्याचे गंगू मावशी पुतळाला सांगते. म्हणून आईची ही वासना पूर्ण करण्यासाठी पुतळा धडपडते.

सागुती आणण्यासाठी पैसे नसल्याने 'तांब्या' गहाण ठेवण्याचा पुतळाचा विचार गंगू मावशी नाकारते व दसऱ्या मार्गही सूचविते. दसऱ्याच दिवशी गावातील जमीनदार आबा देसाई याच्या शेतात

आहे. त्यातून भास्कर चंदनशिव यांच्या सूक्ष्म निरीक्षण शक्तीचा व घटना-प्रसंगांना नेमकेपणाने भिडण्याच्या सामर्थ्याचा प्रत्यय येतो. त्यासाठी आवश्यक असणारी वर्णनपरता, निवेदन, संवाद योजना आणि समर्पक भाषा या सर्व घटकांचा अनोखा मिलाफ साधण्याचे भास्कर चंदनशिव यांचे कसब नावीण्यपूर्ण, वेधक आणि वास्तव उभे करणारे असते. यादृष्टीने काही प्रसंगचित्रणे संस्मरणीय अशीच आहेत. आबा देसायाच्या शेतातील डावऱ्याचा प्रसंग पुढीलप्रमाणे उभा केला आहे.

“हुकूम सुटताच पळापळ झाली. दोघांदोघांनी एक एक हंडा खाली उतरला. झटक्यात पंगती बसल्या अन् मटनाची भगुनी रांगेरांगेतून फिरू लागली. बास बास म्हता पराती काठोकाठ भरू लागल्या. ‘चला हूं’ म्हणून सुरूवात झाली. फरा, फर्र फुरकं वाजू लागलं. रस्याचं वगूळ कोपराला भिडलं, काही जणांनी तर परातीच तोंडाला लावल्या. वाढणाऱ्याची तारांबळ उडू लागली. अन् चोखलेल्या नळ्या परातीच्या काठावर खटखटू लगल्या. सागुतीचा खमंग तिखट वास सुटताच पुढच्या कुत्र्याला काटकाने भेडवीत म्हांगा-म्हातारी पोरं मुंगीच्या पावलानं पुढं पुढं सरू लागली. सागुतीचा वास त्यांच्या नाकात वळवळत व्हता. घशातून सुटलेली लाळ पोटात आग पाडीत व्हती. अन् कळती-सवरती म्हातारी म्हारं आपल्या पोराला खुणावून ‘अण्णा, दादा, आप्पा,’ म्हणून हाका मारायला लावीत व्हती. पण कुणाच गाववाल्याचं लक्ष तिकडं जात नव्हता...’ मटनाच्या धुंदीत कान बहिरे झाले व्हते. आपलंच गरदाड भरीत व्हते....”

पुतळाला पाहून सखारामची वासना कशी चाळवते, तो क्षणिक प्रसंगही भास्कर चंदनशिव यांनी अचूक टिपला आहे. त्यासाठी त्यांनी समर्पक, अन्वर्थक संवाद-निवेदनाचे उपयोजन केले आहे. तो प्रसंग पहा -

“अण्णा, च्यार दोन बोट्या टाकावं, माजी माय लई ज्यार हाय.” छाती पदरानं दडवीत, वलसावलीला बसलेली पुतुळी डोळ्याचं अलगद पाणी पुशीत, जड कंठानं बोल्ली तसं ढळलेल्या छातीकडं बघून पाघळलेला सखाराम हसत बोल्ला,

“तसं नव्हं, आण्णा माझी माय निजूनच हाय. तिला सागुतीची वासना झालीया. तिचं सारं तोंड सुजून आलय... अन् सागुती.... सागुती करून तळमळत पडलीया....” पुतुळीचं डोळं पुन्हा डबडबून आलं.

“पुतळे, वाढतो.... पण....?”

वाकून बोललेल्या सखारामचा खवचट सुस्कारा तिच्या तोंडावरच सुटला. पुतळी एकदम चमकली. त्याचा हेतू तिच्या कसबी मनानं हेरला.”

हा प्रसंग म्हणजे पुढील संभाव्य प्रसंगाची नांदी करणारा आहे. पुतळावर होणारा अतिप्रसंग भास्कर चंदनशिव यांनी तितक्याच संयमशीलतेने पण अतिशय परिणामकारकतेने चित्रित केला आहे.

अंधारानं आंधळी झालेली पुतळी अलगद उठून बसली अन् बसल्या जागीच रक्ताळलेल्या थरथरत्या हातानं वलसर चाचपू लागली.... नरम मऊ बोटी हाताला लागताच मुठीत आवळू लागली.... सुटलेलं लुगड न सावरता वाकून तांब्या हुडकू लागली.... अन् दाटत्या अंधारात कलसं पाखरू चित्कारून उडत गेलं....”

भास्कर चंदनशिव यांची कथा ग्रामीण समाजातील शोषितांचे वास्तव मांडते. त्यांच्या व्यथा, वेदना, परवड मांडून शोषकांची नानाविध रूपे समोर आणते. शोषणग्रस्त समाजाच्या प्रश्न समस्यांना भिडते. दुष्काळासारख्या नैसर्गिक आपत्ती, नियती या दुष्ट चक्रात सापडून पिचलेल्या, गांजलेल्या आणि अशा भणंग जीवनाला सामोरे जात हतबल, पराभूत झालेल्या समाज घटकांचेही चित्रण ही कथा प्रभावीपणे करताना दिसते. त्यामुळे त्यांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रणे सर्वसामान्य, अतिसामान्य माणसांची असतात. ही माणसे किंवा पात्रे मानवी स्वभाव, वृत्तीप्रवृत्ती आणि कृती उक्तींचे दर्शन घडविणारी आणि त्या त्या समाजसमूहांचे प्रतिनिधित्व करणारी असतात. असे असूनही त्यांच्या कथांमधील अनेक व्यक्तिरेखा स्मरणीय व वाचकांच्या मनात घर करणाऱ्या ठरल्या आहेत.

२.२.१.३ पुतळा :-

पुतळी आपले शील, चारित्र्य धोक्यात आले आहे, हे ओळखून सुद्धा आईसाठी 'सागुती' घेऊन जाण्याच्या निर्णयापासून ढळत नाही. सखाराम नदीपात्रात तिची अन्न लुटतो व निघून जातो. त्यानंतरही पुतळी वाळूत पडलेल्या मटनाच्या बोट्या मुठीत आवळून धरते. अंगावरील वस्त्रांची पर्वा न करता अंधारात तांब्या शोधीत राहाते. यातून पुतळीचे आई वरील नितांत प्रेम दिसून येते. आपल्या परीने शील शाबूत ठेवण्याचा निर्वाणीचा प्रयत्न करणारी पुतळी अपयशी, दुर्दैवी ठते. आईची वासना ती तृप्त करू शकत नाही. ती अडाणी अशिक्षित असली तरी तल्लख बुद्धीची व चाणाक्ष दृष्टीची आहे. म्हणूनच सखारामचा कावा तिला तात्काळ कळून येतो. दारिद्र्य, लाचारी, जात व निराधारपण यामुळे पुतळीला आपली अन्न, गमवावी लागते. आईच्या पश्चात तिचे भविष्यही पूर्ण अंधारमय असल्याचे जाणवत राहत. म्हणून 'पुतळी' ही व्यक्तिरेखा सहृदय वाचकांच्या मनाला चटका लावणारी आहे. तसेच ती उपेक्षित, वंचित दलित स्त्रीवर्गाचे प्रतिनिधित्व रणारीही व्यक्तिरेखा आहे.

भास्कर चंदनशिव यांच्या 'वासना' या कथेत ग्रामीण-दलित जीवनातील धगधगते सत्य मांडणारी भाषा येते. कथेच्या प्ररंभापासून शेवटपर्यंत ते अस्सल बोलीभाषेचा वापर करतात. ही भाषा पात्रानुरूप असून प्रसंगपरत्वे वेगवेगळी वळणे घेणारी आहे. निवेदन, वर्णने, संवाद, वातावरण निर्मिती यासाठी त्यांनी योजिलेली भाषा साधी सहज, सोपी, चित्रदर्शी, काव्यात्मक आणि वाचकांच्या मनावर ठसा उमटविणारी असते. त्यांची भाषा दुःखितांच्या शोषितांच्या जगण्याला समूर्त करते. त्यांच्या भाषेतील प्रतिमा, वाक्प्रचार, दृष्टान्त एकूणच कथेला जिवंतपणा आणतात. उदा. 'वासना' कथेच्या प्रारंभी पावसाळी वातावरणाचे ते वर्णन करतात -

 (२३)

૨.૨.૨ લાલ ચિખલ

भास्कर चंदनशिव यांची 'लाल चिखल' ही शेतकरी वर्गाच्या जीवन वास्तवावर प्रकाश टाकणारी आशयघन व खूप गाजलेली कथा आहे. गेल्या दोन-अडीच दशकांपासून महाराष्ट्रात विशेषतः मराठवाड्यात अखंडपणे सुरू असलेल्या शेतकरी आत्महत्या सत्राचे मूळ शोधू पाहणारी ही कथा आहे. तसेच ही कथा शेतकऱ्यांच्या असंतोषातून व संतापाच्या उद्रेकातून भविष्यात होऊ पाहणाऱ्या क्रांतीचा इरादाही देते.

‘लाल चिखल’ ही ‘अंगारमाती’ (१९९१) या कथासंग्रहातील कथा आहे. शेतकऱ्यांचा शेतीमाल बाजारात विकला गेला नाही. त्याला योग्य भाव मिळाला नाही. त्यामुळे शेतकऱ्याच्या मनात निर्माण झालेला व्यवस्थेबद्दलचा तीव्र संताप या कथेत व्यक्त होतो. हासेगावातील प्रामाणिक शेतकरी आबा हा काबाड कष्ट करून जगण्याचा प्रयत्न करतो. आपल्याच शेतात कष्टाने पिकविलेली टोमॅटो बाजारात न विकल्याने भ्रमिष्ट होतो व बाजारात आणलेली टोमॅटो तेथेच जमिनीवर ओतून त्यावर ओरडून नाचू लागतो. या कथेतील आबाच्या कृतीतून शेतकऱ्याच्या मनातील राग व्यक्त झाला आहे. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य भाव व बाजारपेठ न मिळाल्याने भ्रमिष्ट झालेल्या शेतकऱ्याच्या जीवनातील प्रसंग वाचकांचे हृदय पिळवटून टाकतो. या निमित्ताने लेखक भास्कर चंदनशीर शेती, उत्पादित मालक, शासनाचा हमीभाव, बाजारपेठ अशा ज्वलंत प्रश्नाकडे आपले लक्ष वेधून घेतात.

‘लाल चिखल’ ही कथा शेतकऱ्यांचे शोषण आणि त्या शोषणाविरुद्धचा विद्रोह याविषयीचे चित्रण करते. स्वतः भूमीपुत्र असलेल्या कथाकाराने या कथेद्वारे शेतकऱ्यांच्या विविध प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. ती कथा आजच्या अवस्थेत दलाल, आडते फायद्यात आणि शेतकरी कसे तोट्यात आहेत याकडेही लक्ष वेधून घेते. अशा या चित्तस्पर्शी कथेचे कथानक, त्यातील घटना प्रसंग, निवेदन, वर्णने यातून सामग्र शेतकरी जीवनाचे वास्तव चित्र साकार होते.

‘लाल चिखल’ या कथेचा निवेदक ‘बापू’ हा एका शेतकरी दांपत्याचा मॅट्रिकच्या वर्गात शिकणारा मुलगा आहे. कथालेखक भास्कर चंदनशिव हेच बापूच्या भूमिकेतून बऱ्याच कथांचे निवेदन करतात. बापूचे आई वडील कळंब येथील आठवडी बाजारात भाजीपाला विकून कुटुंबाचा निर्वाह करीत असत. सोमवार हा बाजाराचा दिवस. बापू हासेगाव हे कळंब हा प्रवास दररोज पायी करीत असे. जाता-येता तो वाचन करून आपला अभ्यास पूर्ण करीत असे. दरवर्षी वरचा नंबर मिळवत असूनही बापूला मॅट्रिकच्या वर्षाचे दडपण वाटत होते. सोमवारी बाजारामुळे अर्धी शाळा असे पण बापूला तो आपल्या मुलावरच असल्यासारखे वाटे. कारण त्या दिवशी त्याला बाजारात गावाकडून भाजीपाला घेऊन येणाऱ्या आई वडीलांसाठी जागा धरून ठेवावी लागत असे. शाळा सुटल्यावर बाकीची मुले-मुली आपापल्या घरी-गावी जात. बापूला आई-वडिलांना मदत म्हणून बाजारात भाजीपाला विकायला लागे. वर्गातील मुली बाजारात येत, याचा बापूला संकोच वाटत असे ‘धंद्यात लाज बाळगू नये’ असे शिक्षण त्याला

सांगत असत. एवढे वार्व कळंबात राहावे असे बापूला वाटत असूनही, परिस्थितीमुळे ते शक्य नसल्याचेही त्याला समजून चुकते. अशाच एक सोमवारच्या बाजाराचा अनुभव बापूने स्वतःच्या प्रत्यक्ष निरीक्षण व चिंतन-स्मरणाद्वारे साक्षात टिपला आहे.

बापू जागा मिळेल की नाही या धास्तीने दप्तराची पिशवी पाठीवर टाकून बाजारात जातो. मायने दिलेली भाकर गाववाला गिना काळे ती बापूला देतो. भाकरी दप्तराच्या पिशवीत कोंबून बापू मोठ्या प्रयासाने तीन ठिकाणी जागा धरतो. आई-वडीलांची वाट पहात असतानाच सटवा तेली त्याला सांतो, 'येड्या, तू हितंच तप घालीत बस. आरं म्हातारं मरणाचं वडं घिऊन बाजारात हिंडायलंय की... तुला जागा धरायचं सांगितलय की जणू...' - त्यावर दप्तर तिथेच ठेवून बापू आबा-मय कुठे दिसतात का ते न्याहाळू लागतो. मिरच्याच्या लाईतून माय दोन ओझी घेऊन येताना त्याला दिसते. ती कांदे व गवार घेऊन आलेली असते. आबाने दोन मोठ्या डाली भरून टोमॅटो आणलेली होती. पिकलेली टोमॅटो खराब होऊ नयेत म्हणून आबाने या दोन डाली कावड करून मोठ्या कष्टाने पाच-सहा किलोमीटर आंतर खांद्यावरून वाहिली होती. बापूला आबा-मायच्या कष्टाची, घरच्या ओढग्रस्त परिस्थितीची पूर्ण जाणिव आहे. संसाराचा गाडा नीट चालावा म्हणून आबा-माय, थोरला भाऊ, चार बैलं रात्रंदिवस राबतात. पण दोन वर्षांपूर्वी पडलेली न्हाणीची भीत बांधणे त्यांना शक्य झालेले नाही.

बाजारातही बापू पुस्तकातील दादाभाई नौरोजींचे बोल, जोशी सरांचे शिकविणे आठवून शेतकऱ्यांच्या वास्तव स्थितीचे चिंतन करतो. तो शेतकऱ्यांच्या शोषणाचा पुस्तकातील मजकूर वाचू लागतो. तो त्याला पटू लागतो. “.....शेतकऱ्यांनी शेतात तयार करून आणिलेला एकंदर सर्व भाजीपाला वगैरे माल शहरात आणितेवेळी त्या सर्व मालावर म्युनिसीपालिटी जकात घेऊन सर्वतोपरी नाडिते... गाडीभर माळवे शहरात विकण्याकरीता आणिल्यास... गाडीभाडे अंगावर घेऊन त्यास घरी जाऊन मुलांबाळांपुढे शिमगा करावा लागतो... असले अधम कारभारी शेतकऱ्यांमध्ये पुढारी असल्यास.... शेतकऱ्यांची सुधारणा कशी होणार मरे!....” - स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकऱ्यांचे हेच कायम असल्याचे बापूला अस्वस्थ करते. ‘गोरा इंग्रज गेला पर काळ्या इंग्रजानं तसलंच पाऊल उचललं’ - अशा मानसिकतेच्या पार्श्वभूमीवर ‘लला चिखल’ या कथेतील सर्व बारकाव्यांसह बापू बाजारात घडत असणाऱ्या घटना प्रसंगांचा वेध घेत राहतो.

वेगवेगळ्या ठिकाणी बापूने धरलेल्या जागांवर आबा टोमॅटो, माय कांदा तर बापू गवारी विकायला बसतात. आबा टोमॅटोची एक डाल उघडी ठेवून सगळ्या बाजारावर, माळव्याच्या रांगावर नजर टाकून पुटपुटतात, ‘मायला जिकडं तिकडं लालेलाच हाय बाबा...’ बाजाराचा अंदाज आल्यामुळे आबाचा चेहरा उतरून जातो. तरीही उसन्या बळाने ते आरोळी ठोकतात, ‘चला, चला... लाल टमाटी सस्ती लावली सस्ती...’ – बाजारातील गर्दी वाढत जाते. गिऱ्हाईक येईल, डालीत हात घालून चेंडू दाबल्याप्रमाणे दाबून टोमॅटो अर्ध्या भावातच मागून निघून जात असे. आबाचा राग वाढत जातो. मायवर व बापूवर तो खेकसतो. पण गिऱ्हाईकाशी राग गिळून शांतपणे बोलतो.

संतापाने बेभान झालेला आबा, ‘....चार आणे किलो... ईस पैस्या किलो... धा पैस्या, पाच पैस्या.... आरं फुकट घ्या की मनावं...’ असे म्हणत टोमॅटोच्या दोन्ही डाला खाली ओततो. लालेलाल टोमॅटोचा गुडघ्याएवढा रसरशीत ढीग होतो, आणि त्यावर मोठ्यान बोंब ठोकीत आबा ढिगावर कितीतरी वेळ नाचत राहतो - याप्रमाणे आशयाची घट्ट वीण ‘लाल चिखल’ या कथेच्या आरंभापासून ते शेवटपर्यंत कायम राहिलेली आहे.

‘लाल चिखल’ या कथेतील प्रसंग ग्रामीण भागातील व्यक्तींच्या नित्य पाहण्यातील असेच आहेत. अनेकजण त्या त्या अनुभवातूनही जात असतात. शेतात पिकविलेला शेतमाल बाजारात आणून विक्री होईपर्यंत शेतकऱ्यांना खूप आटापिटा, संघर्ष करावा लागतो. प्रथमतः बाजारात जागा मिळविण्यासाठी आधी आलेल्या व्यक्तींशी विनयाने विचारणा करावी लागते. बापू या छोट्याच गोष्टीसाठी कसा धडपडतो, या प्रसंगाचे चित्रण भास्कर चंदनशिव जिवंत व वेधक निवेदन संवादातून करतात.

‘मामा, ही जागा खुलीच नं.....?’

‘काय मांडायचंय?’ त्याने माज्याकडं न बघताच गुरकल्यागत इच्यारलं.

‘उल्सं माळवंय....’ मी उभाच

‘कोण गाव?’ उगचच ताठत चालला.

कथानिवेदक बापूची माय या व्यक्तिरेखेबद्दल डॉ. मथू सावंत लिहितात, “ ‘लाल चिखल’ मधील बापूची माय ज्या वयात लेकीसुनांच्या हातचे आयते खायचे, आराम करायचा, त्या म्हाताऱ्या वयात नवऱ्याबरोबर ओझी वाहते. बाजारात माळवे विकायला मदत करते. म्हातारपणामध्येही नवऱ्याच्या दडपणाखाली वावरते. कुटुंबासाठी ढोरमेहनत करणारा या स्त्रियांमध्ये समर्पणाची वृत्ती किती भिनलेली आहे हे लक्षात येते.” (कथाकार भास्कर चंदनशिव, प्र.क्र. १९९) याप्रमाणे ‘लाल चिखल’ या कथेत चंदनशिव यांनी प्रातिनिधित्व पण अत्यंत प्रभावि व वास्तव्य व्यक्तिचित्रे रेखाटलेली आहेत.

૨.૨.૨.૩ ભાષાશૈલી :-

आशय आणि अभिव्यक्ती यांच्या मुशीतून भास्कर चंदनशिव यांच्या ‘लाल चिखल’ कथेचा आविष्कार झालेला आहे. कथेचे शीर्षक, निवेदक, संवाद योजना, प्रारंभ-शेवट, वातावरण निर्मिती आणि सर्वांगसुंदर अस्सल मराठवाडी बोलीचे उपयोजन अशा कथा घटकांचे औचित्यपूर्ण व अत्यंत समर्पक दर्शन ‘लाल चिखल’ या कथेतून घडते.

शाळा सुटल्याचे व सोमवारच्या बाजाराचे वर्णन येथे इतके हुबेहुब वाटते की, आपण स्वतः बाजारातून हिंडतो आहोत. उदा. “घंटी वाजली, शाळा सुटली आन् तुयबून धरल्यालं पाणी फुटावं, तसं दारातोंडून पोरं वाहात सुटली. शाळेच्या समद्या पटांगणात चुरमुरं उधळल्यागत झालं.” किंवा “सोम्मारचा बाजार आसल्यामुळं आज आधींच शाळा व्हती. बाजारागावची माणसं टकुऱ्यावर काईतरी वझी घेऊन धावत होती. शेळ्या, कोंबड्या, बैलं, माळवं, दाळी-दुळी इक्रीटिक्रीला जमलं तसं आणलं जात व्हतं. गाढवं, घोडी, गाड्या, सायकली... आसल्या वर्दळीनं सम्दा सम्दा रस्ता गजबजून गेला होता.” बोलीतील नावीण्यपूर्ण शब्दरूपे, उपमा, दृष्टान्त, प्रतिमा, वाक्प्रचार इत्यादी घटकांच्या सहज आविष्कारामुळे ‘लाल चिखल’ या कथेचे सौंदर्य व सामर्थ्य वाढलेले आहे.

२.२.२.४ समारोप :-

शेतकऱ्यांवर बेमालूमपणे होत असलेल्या अन्याय अत्याचाराचे, त्यांच्या शोषाचे आणि त्यातून निर्माण झालेल्या तीव्र संतापाचे दर्शन 'लाल चिखल' या कथेतून घडते. शेतकऱ्यांबद्दलचा अपार कळवळा, त्यांच्या जीवनाचा आंतरबाह्य स्वरूपात घेतलेला वेध, त्यांच्या प्रश्न-समस्यांचे घडविलेले वास्तव दर्शन, त्यांच्या आत्मक्लेशाचे व विद्रोहाचे संसूचन आणि अत्यंत समर्पक, परिणामकारक अभिव्यक्ती अशा विविध कथावैशिष्ट्यामुळे 'लाल चिखल' ही कथा मराठी साहित्यातील एक अक्षर ठेव आहे असे मनोमन वाटते.

पहाटे पहाटे अंधारात महारवाड्यातील बायका-पोरे गाडगी-मडकी घेऊन आपल्या हक्काचे ताजे पाणी आणण्यासाठी नदीपात्रात पोहोचतात. आपण खोदलेला झरा शोधू लागतात. पण झरा कुठेच सापडत नव्हता. कारण गावातल्यांनी रातोरात झरा बुजवूनही टाकला होता. ‘पाणी’ कथेचा आशय स्पष्ट करताना डॉ. मधू सावंत लिहितात, “दारिद्र्य, सर्वव्यापी तहान-भूक, अस्पृश्यता, विविध ताण, दोन पिढीतील संघर्ष असे गडद कारूण्याचे चित्रण भास्कर चंदनशिव यांनी अत्यंत संयतपणे केले आहे. हेच या दलित कथेचे यश म्हणता येईल.” (कथाकार भास्कर चंदनशिव, पृ. क्र. ७०)

कमीत कमी घटना प्रसंगांची योजना करून भास्कर चंदनशिव यांनी खेडेगावात राहणाऱ्या महार जातीचा पाण्यासाठी जीवाच्या आकांताने, मोठ्या मेहनतीने केलेला संघर्ष कसा असफल ठरला याचे अत्यंत जीवंत व प्रयत्नकारी चित्रण केले आहे. कथेच्या सुरुवातीलाच पाण्यासाठी कासावीस, लाचार, अगतिक झालेला (महार) दलित समाज चंदनशिव पढील प्रसंगातून समोर उभा करतात.

साताठ म्हारं खांद्यावर कुदळी-खोरी घेऊन पाण्याचा माग काढीत हिंडल्यात, पर पान्हाळ जागा कायी धावत नव्हती... हितं खांदावं का तिथं खांदावं? कुठं खांदावं?.... पाणी फायजी!!! गाववालं आडाला बाटव देत न्हायीत, कवर मागत कसावं.

‘आपून आपला सवतेल हिरा खांदावा नदीत....’

चावडीतील बैठकीचा प्रसंगही दलित-सवर्ण यांच्यातील जातीय ताणतणावांचे आणि दलितांमध्ये पेटू पाहणाऱ्या विद्रोहाचे दिग्दर्शन घडविणारा आहे. तर कथेतील शेवटचा प्रसंग मन सुन्न करणारा आणि कारण्याचे अतिशय परिणामकारक दर्शन घडविणारा आहे. तो असा -

‘बाईन् बाई.... पांदीला रांग लागली.’

एकाच जाग्यावर घोळक्यानं ठेवल्याली गाडगी.... आभाळात भुकेली तोंड वासून पडल्याली. मानात माना घालून... पाणी... पाणी... करित.”

‘पाणी’ ही दलित-सवर्ण यांच्यातील संघर्षाची प्रातिनिधित कथा आहे. तथापि, भास्कर चंदनशिव यांनी दलित समाजातील ‘सदान्ना’चे हे व्यक्तिचित्रण ठळकपणे साकारलेले आहे. महार जातीतील सदान्ना ही सर्वात वयस्कर, जाणती व बुर्ग व्यक्तिरेखा आहे. जातीयतेचे अनेक चटके त्याने सोसलेले आहेत. गावात जगताना त्याला सवर्णीयांशी वैर पत्करून चालणार नाही याची पुरेपूर जाणीव आहे. तसेच गाववाल्यांच्या जातीयवादी वृत्तीचे, त्यांच्या मानसिकतेचे नेमके भान आहे. तसेच आपल्या हक्कांची जाणीव झालेल्या, तरुण दलित पिढीच्या लढाऊपणालाही आपण थोपवू शकत नाही. याचीही त्याला जाणीव आहे. गावापुढे आपल्या समाजाचा टिकाव लागणार नाही हे सदान्नाला स्वतंत्र हिरा (झरा)

२.२.३.७ शब्दार्थ

१. पन्हरा - पोहरा, घागर
२. हिरा - झरा
३. खिनभर - क्षणभर
४. सराप - शाप
५. गंगमुख - उत्तर दिशा
६. राखीसमुख - राक्षसमुख, दक्षिण, दिशा
७. पांद - पानंद, रानातील वाट.

३.० उद्दिष्टे

हा पाठ वाचून आपणास खालीलप्रमाणे उद्दिष्टे साध्य करता येतील.

१. चित्रपट माध्यमाची ओळख होईल.
२. चित्रपट निर्मिती कशी होते? ती जाणून घेता येईल.
३. चित्रपट निर्मितीमध्ये दिग्दर्शकाची भूमिका काय आहे ते लक्षात येईल.
४. छायाचित्रणाचे वेगवेगळे प्रकार व त्याची कौशल्ये लक्षात येतील.
५. विद्यार्थ्यांना चित्रपट निर्मितीमध्ये करिअर करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल.
६. माध्यमांचं माध्यमांतर कसं होते ते कळेल.

३.१ प्रस्तावना

माणसाने त्याच्या अभिव्यक्तीसाठी अनेक साधनांचा व माध्यमांचा शोध लावला. त्यातील 'चित्रपट' हे महत्त्वाचं माध्यम आहे. पूर्वीपासूनच मनुष्य समूहाने राहात आला आहे. माणसाला आपल्या मनातील भावना, विचार, कल्पना सतत कोणाला तरी सांगायच्या वाटतात. यातूनच चित्रलिपीचा आणि पुढे भाषेचा जन्म झाला. आज संपूर्ण जग विविध भाषेनी एकमेकांशी जोडलं आहे आणि भाषा वेगवेगळ्या माध्यमामधून वापरल्या जातात. प्रत्येक व्यक्तीच्या अवती-भोवती आज वेगवेगळी माध्यमं आहेत. माणसाला या माध्यमांची पूर्णपणे ओळख नसली तरी तो विविध माध्यमांचा वापर करतोच. यातून माहितीची देवाण-घेवाण होते. तर कधी कल्पकतेने, सृजनशिलतेने भाषेचा वापर होतो. त्यामुळे माणसांना माध्यमाची ओळख असणे ही काळाची गरज निर्माण झाली आहे. आज मनुष्य खेडेगावातील असो किंवा शहरातील तो संपूर्ण विश्वाशी जोडला गेला आहे. यासाठी चित्रपट माध्यमाचा खूप मोठा हातभार लागला आहे. निरक्षर, लिहिता-वाचता न येणाऱ्या माणसांनापण चित्रपट पाहता येतो. त्याला तो समजतो. म्हणून चित्रपट व मालिका पाहणाऱ्यांची संख्या ही जास्त आहे. चित्रपटाने समाजातील खूप मोठा प्रेक्षक वर्ग व्यापला आहे. म्हणून चित्रपट माध्यमाची ओळख असणं आणि त्याची निर्मिती समजून घेणं महत्त्वाचं आहे.

चित्रपट व्यक्तींच्या भोवती घडणाऱ्या घटना प्रसंगाना अर्थ देतो. तसेच संगीतही देतो. घटना, प्रसंगाची परिणामकारकता वाढवतो. चित्रपट दृक-श्राव्य माध्यम असल्यामुळे, लोकांच्या मनाची पकडही हे माध्यम लगेच घेते. त्यामुळे चित्रपटाचा खूप मोठा प्रभाव लोकांच्या आहार-विहारावर, पेहरावावर,

त्यांच्या जगण्यावरती पडलेला असतो. म्हणून सामाजिक अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून चित्रपटाचा अभ्यास करणं गरजेचं आहे.

३.२ विषय विवेचन

संपूर्ण जगामध्ये चित्रपट निर्मितीसाठी रोज लाखो, कोट्यावधी रुपये खर्च होतात. नाव, प्रसिद्धी आणि पैसा मिळवून देणारे हे माध्यम असल्यामुळे हजारो तरूण यामध्ये कामे करतात. चित्रपटाने माणसाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विश्वावरती खूप मोठा प्रभाव टाकला आहे. त्यामुळे चित्रपट म्हणजे काय? ते माध्यमाचे माध्यम कसं आहे? चित्रपट निर्मितीमधील दिग्दर्शकाची भूमिका, छायाचित्रण एक कला या मुद्द्यांचा क्रमवार अभ्यास आपण करणार आहोत.

३.२.१ चित्रपट म्हणजे काय?

चित्रपट माध्यमाची ओळख करून घेण्यापूर्वी चित्रपट म्हणजे काय? हे आपण पाहया.

‘चित्रपट’ म्हणजे चित्रांची संख्या किंवा मालिका. यातील ‘पट’ शब्दाचा अर्थ संख्या किंवा मालिका असा होतो. अर्थात ‘चित्र’ या शब्दाचा अर्थ कॅमेऱ्याने दृशियत केलेली दृश्ये असा घ्यावा लागेल. कारण एखादा चित्रकार रंगाच्या साहाय्याने चित्रे काढतो. ती ‘स्थीर’ चित्रे असतात. कॅमेऱ्याने घेतलेली दृश्ये वेगवेगळ्या फ्रेमरेटची असतात. फ्रेमरेट म्हणजे दर सेकंदाला दृश्ये घेण्याचा वेग. यावरून ‘चित्रपट’ या शब्दाची संकल्पना किंवा संज्ञा स्पष्ट करताना, ‘कॅमेऱ्याचे दृशियत केलेल्या दृश्यांची मालिका’ असा अर्थ घ्यावा लागेल. कॅमेऱ्याने घेतलेल्या दृश्यावर अनेक संस्कार होतात. उदा. संकलन, कलर करेक्शन, डी.आय. क्रोमा, स्पेशल इफेक्ट, बॅकग्राऊन्ड म्युझिक याचाही विचार चित्रपट संज्ञेबरोबर करायला पाहिजे.

चित्रपटाची समानार्थी व रूढ असणाऱ्या शब्दांचा अर्थ आपण पाहूया. ‘रूढ असणे’ म्हणजे वापरात असणारे शब्द.

 फिल्म

‘फिल्म’ ही पारदर्शक, गुंडाळी करता येणारी प्लॅस्टिक कोटिंगची रील असते. फिल्मवरती दृश्यांचे व ध्वनींचे संकलन करता येऊ लागले. यंत्राच्या साहाय्याने संपादित केलेली दृश्ये चित्रपट गृहात दाखविता येऊ लागली. ही फिल्म ओ.सी. एम्.एम्., सुपर ओ.सी. एम्. एम्., १६ एम्. एम्., सुपर १६ एम्. एम्., ३५ एम्. एम्., ६० एम्. एम्., ७० एम्.एम्., ची असते. ध्वनीचे व दृश्यांचे ट्रॅक साठवलेली फिल्म यंत्राच्या साहाय्याने चित्रपट गृहात दाखवली की चित्रपट पाहिल्याचा अनुभव येतो.

❑ मोशन मुवी (Motion Movie)

‘मोशन’ म्हणजे गती आणि मुवी म्हणजे हालचाल. गतीने होणारी हालचाल या संदर्भातले दोन शोध महत्त्वपूर्ण होते. इ.स. १८२४ मध्ये पिटर् मार्क रोझे यांनी प्रतिमा सातत्यावरचा शोधनिबंध इंग्लंडमधील रॉयल सोसायटीमध्ये वाचला. यामुळे चित्रपट निर्मितीस चालना मिळाली. डोळ्यासमोरून ठराविक गतीने हलणाऱ्या प्रतिमा गेल्या तरी त्याचा प्रभाव डोळ्यामध्ये टिकून राहतो. तो सेकंदाचा १/१० इतका असतो. त्यामुळे वेगाने हलणाऱ्या प्रतिमामुळे चित्रपट पाहिल्याचा अनुभव येतो. तसेच ‘एडवर्ड माईब्रीज’ या संशोधकाने इ.स. १८७२ मध्ये २४ कॅमेरे एका सरळ रेषेमध्ये ठेवून धावणाऱ्या घोड्याची दृश्ये घेतली. ती संकलन करून जोडली असता धावणारा घोडा पाहत आहोत असा भास निर्माण झाला. कॅमेऱ्याचा फ्रेमरेट खूप महत्त्वाचा असतो. तो दर सेकंदास २४, २५, ३०, ४८, ५०, ६० इतका असतो. ‘फ्रेमरेट’ म्हणजे दर सेकंदाला घेतल्या जाणाऱ्या प्रतिमा.

यावरून 'मोशन मुवी' या शब्दाची संकल्पना स्पष्ट होते. 'गतीने हालणाऱ्या दृश्यांची मालिका' त्याला आपण 'मोशन मुवी' म्हणू.

 सिनेमा

सिनेमा हा शब्द इंग्रजीत आहे. ‘सीन’ म्हणजे दृश्य चित्रपटामध्ये अनेक दृश्ये असतात. ती संकलन करून एकत्र जोडलेली असतात. म्हणून अनेक दृश्यांची मालिका तो सिनेमा होतो.

Picture (पीक्चर) चा मराठीत अर्थ ‘दृश्य’ असा होत असला तरी कॅमेऱ्याने दृशित केलेली दृश्ये असाच त्याचा अर्थ घ्यावा लागेल. चित्रपटाचे स्वरूप आणखीन चांगल्या पद्धतीने स्पष्ट व्हावं या दृष्टीकोणातून चित्रपटाची संबंधित काही लोकांच्या प्रतिक्रिया आपण पाहया -

प्रा. डॉ. बापूसाहेब चंदनशिवे हे अहमदनगर येथे न्यू आर्टस् अँड सायन्स कॉलेजमध्ये संज्ञापन विभागाचे विभाग प्रमुख आहेत. त्यांच्या मते,

“चित्रपट हे सामाजिक दृढभाष्य माध्यम आहे. समाजातील लोकांनी ते निर्माण केले म्हणून ते सामाजिक आहे. चित्रपटांनी केवळ मनोरंजन करू नये तर त्याने सामाजिक प्रबोधनपण करावे. चित्रपट व्यक्तींच्या भोवती घडणाऱ्यांना घटनांना अर्थ, संगीत देतो. समाजामध्ये घडणाऱ्या बऱ्या वाईट गोष्टीसाठी केवळ चित्रपटाला दोषी ठरवू नये. कारण समाजात घडणाऱ्या घटनांचं प्रतिबिंबच चित्रपटामध्ये पडलेलं असतं.”

यावरून चित्रपटाच्या संदर्भात काही गोष्टी स्पष्ट होतात. चित्रपट एक माध्यम आहे. आणि ते दृक्श्राव्य माध्यम आहे. पण ते माध्यम कोणा एका दिग्दर्शकाचे, अभिनेत्याचे नाही. त्यातील सामाजिकता

प्रा. डॉ. बापूसाहेब चंदनशिवे यांनी अधोरेखित केली आहे. ‘सैराट’ चित्रपटाच्या संदर्भात अनेक क्रिया प्रतिक्रिया समाजामधून उमटल्या होत्या. बऱ्याचजणांनी चित्रपटास दोषी ठरवलं होतं. पण चित्रपट हे समाजात घडणाऱ्या घटनाचं ‘प्रतिबिंब’ आहे असे प्रा. बापूसाहेब चंदनशिवे सर म्हणतात.

“प्रत्येक व्यक्तींच्या भोवती सिनेमा असतो म्हणजे काहीना काही घटना घडत असतात. यातील चित्रिकरण करता येण्यासारख्या घटना चित्रीकरण करून, चित्रपटातून मांडल्या की त्याच्या सिनेमा होतो. या घटना अभासात्मक असतात.”

‘कलात्मक चित्रपट’ आणि ‘व्यावसायिक चित्रपट’ असे स्थूलमानाने भारतीय चित्रपाचं वर्गीकरण केलं जातं. जगामध्ये ज्या प्रदेशातून चित्रपट निर्मिती होते. त्यावरूनही चित्रपटाचं वर्गीकरण केलं जातं. उदा. हॉलिवूड, टॉलीवूड, बॉलीवूड, इराणी, मद्रासी, बंगाली, मल्ल्याळम्, मराठी.

३.२.२ चित्रपट एक सामाजिक दृक्भाष्य माध्यम :

चित्रपटामधूनही सांगत राहतो. काय सांगायचं आहे माणसांना? विचार, भावना, कल्पना, माहिती, भाषेतील संकेत. हा खूप मोठा देवघेवीचा संवाद आहे. यामध्ये विविधता आहे. या विविधतेने माध्यमांची निर्मिती झाली आहे.

❑ **माध्यम म्हणजे काय ?**

भाषा अभिव्यक्तीचे साधन आहे आणि ती माध्यमसुद्धा आहे. मनुष्य एकमेकांशी संवाद साधत असताना वेगवेगळ्या प्रकारे संवाद साधतो. कधी सरळ, व्यावहारिक पातळीवरती संवाद साधतो. तर कधी माध्यमांची गुणवैशिष्ट्ये घेऊन संवाद साधतो. उदा. ‘सैराट’ चित्रपटातील आर्चीचा डायलॉग, “मराठीत सांगितलेलं समजतं नाही? इंग्रजीत सांगू?”

वर वर पाहता हा संवाद रोजच्या व्यवहारिक बोलीभाषेतील वाटत असला तरी एका माध्यमामधून व्यक्त झाल्यामुळे त्याला ग्लॅमर प्राप्त झालं आहे. असाच शोलेमधील गब्बरसिंगचा डॉयलॉग, “कितने आदमी थे?” किंवा ‘डॉन’ मधील अमिताभचा डॉयलॉग “डॉन को पकड़ना मुश्कीलही नहीं ना मुनकीन है।” का वेगळे वाटतात ? तर चित्रपटातील दृश्यात्मकता, कलाकारांचा अभिनय व माध्यमांची परिणामकाकरता या गोष्टी साधन असणं वेगळं आणि माध्यम असणं वेगळं, कारण प्रत्येक माध्यमाचा आकृतीबंध आणि गुण वैशिष्ट्ये वेगवेगळी आहेत.

चित्रपट ऐकता येतो म्हणजे त्यातील गाणी, संवाद, संगीत ऐकता येतं म्हणून ते श्राव्य व चित्रपट पाहता येतो. म्हणून ते दृक, अशिक्षित, आडाणी माणसांना पण चित्रपट कळतो. म्हणून चित्रपटाची व्यापकता पण अधिक आहे.

❑ चित्रपट माध्यमाचं माध्यम

चित्रपटामध्ये अनेक बाबींचा समावेश होतो. कोणकोणत्या बाबी आहेत त्या?

१) विचार, २) कल्पना, ३) कथा, ४) पटकथा, ५) संवाद, ६) गिते, ७) गायन, ८) संगीत, ९) पार्श्वसंगीत, १०) संकलन, ११) प्रकाश योजना, १२) नृत्य, १३) शिल्पकला, १४) चित्रकला, १५) डी.आय. (D.I.) , १६) ग्रामीक्स, १७) क्रोमा, १८) व्हीडीओ इफेक्ट, १९) चित्रपटाची प्रसिद्धी, २०) चित्रपटाचे वितरण, २१) दिग्दर्शक व इतर तंत्रज्ञ लोकांच्या संहिता, २२) चित्रपट निर्मिती व्यवस्थापन.

यावरून एक गोष्ट लक्षात येते. एक चित्रपट निर्माण होत असताना अनेक माध्यमांचा समावेश चित्रपटामध्ये झाला आहे. उदा. चित्रकला, शिल्पकला, साहित्य, संगीत, नृत्य, मुद्रित प्रसारमाध्यमे इलेक्ट्रॉनिक प्रसार माध्यमे इत्यादी.

त्यापैकीच एक ‘देवदास’ चित्रपटाची निर्मितीही अशीच आहे. पण माध्यमांतर होत असताना, दिग्दर्शकांला दोन्ही माध्यमाची समज, जाण असणं अपेक्षित आहे. नाहीतर चुकीच्या पद्धतीने माध्यमांतर होऊ शकतं. माध्यमांतर होताना आणखी एक कारण महत्वाचं ठरतं. व्यावसायिकता एखाद्या गाजलेल्या लोकप्रिय कादंबरीचं, नाटकाचं चित्रपटामध्ये माध्यमांतर करावं असं वाटणं स्वाभाविक आहे. कारण चित्रपटाच्या कथेवर भरपूर पैसे खर्च करावे लागतात. ते वसूल होणे पण महत्वाचे असते. तसंच गाजलेल्या सिनेमावरती कादंबरी लिहाविशी वाटते. त्याचं नाट्य रूपांतर करावंसं वाटतं. पण सगळेच कलावंत असे करतात असे नाही. माध्यमांतर करू वाटण्याची अपरिहार्यता येथे खूप महत्वाची आहे. आता दुसरा प्रश्न माध्यमांतराकडे कसं पहावं? माध्यमांतराची समीक्षा करीत असताना, ढोबळपणे त्या चुकीचं किंवा बरोबर ठरवू नये. दोन्ही माध्यमाचे आकृतीबंध आणि गुणवैशिष्ट्ये लक्षात घ्यावीत. एखाद्यावेळेस कथा, कादंबरीमध्ये न दिसणारी बाब चित्रपटामध्ये येऊ शकते. तर चित्रपटात न दिसणारी बाब कथा, कादंबरीमध्ये येऊ शकते. उदा. “नागासारख्या जिभल्या चाटीत वाहुटळाचे झोत डोंगराला भिडले होते.” कथेतलं हे दृश्य चित्रित करत असताना अनेक मर्यादा येणार आहेत. एकतर असे प्रसंग जसेच्या तसे अनुभवून चित्रित करावे लागतील. त्यासाठी वेळ द्यावा लागेल किंवा स्पेशल इफेक्ट व ॲनिमेशन करावे लागेल. दोन्ही बाबी वेळ खाऊ आणि खर्चीक आहेत. पण कथेतील वस्तुनिष्ठता राखण्यासाठी हे करावंच लागेल. म्हणून दोन्ही माध्यमाची व्याप्ती व मर्यादा लक्षात घेऊन माध्यमांतराकडे पाहिलं जावं.

चित्रपट निर्मितीमध्ये दिग्दर्शक हा खूप महत्त्वाचा घटक आहे. अगोदर ‘दिग्दर्शक’ म्हणेज काय? या शब्दाचा आपण उलघडा करू. ‘दिग्दर्शक’ म्हणजे दिशा-दर्शक करणारा. इंग्रजीमध्ये त्याला ‘डायरेक्टर’ म्हणतात. दिग्दर्शक कशा संदर्भात दिशा-दर्शन करतो? लेखकाने लिहिलेल्या चित्रपट संहितेपासून संपूर्ण चित्रपट निर्मितीत जे जबाबदार घटक वा व्यक्ती आहेत त्या सगळ्यांना दिग्दर्शक दिशा-दर्शक करतो. म्हणून दिग्दर्शकाचा प्रवास इतरांच्या मानाने खूप लांब आणि जाणिवांच्या दृष्टीने खोलवर असतो. त्याला चित्रपट माध्यमाची पुरेपूर जाण तर असतेच पण समाजामध्ये घडणाऱ्या इतर घडामोडीची पण जाणीव असते. म्हणून दिग्दर्शकाला ‘जहाजांचा कप्तान’ म्हणतात. पण माझ्या मते तो वाहनचालक आहे. त्याला रस्त्यावरील खाच-खळग्याची जाणीव आहे. तसेच एस.टी. मध्ये बसलेले सहप्रवाशी नेमके कुठे न्यायचे आहेत ते माहित आहे. चित्रपटाच्या प्रवासा दरम्यान दिग्दर्शकाला अनेक सहप्रवाशी भेटतात. उदा. लेखक, निर्माता, निर्मिती व्यवस्थापक, कॅमेरामन, सहाय्यक दिग्दर्शक, रंगभूषाकार, वेशभूषाकार, केशभूषाकार, प्रकाश योजनाकार, कलाकार संकलक, स्पेशल इफेक्ट देणारे लोक, चित्रपटाचे सेन्सॉर करणारे लोक, संगितकार, चित्रपटाचे प्रसिद्धी व वितरण करणारे लोक. बाप रे

दिग्दर्शकाचा हा दृष्टीकोण अगदी सुरुवातीपासून चित्रपटाच्या शीर्षकावरून दिसतो. 'सैराट' काय आहे? विशिष्ट वयातील मुला-मुलींची वृत्ती. 'ख्वांडा' काय आहे? कुस्तीतील डाव, असाच ख्वांडा विशिष्ट समाजाला बसला. 'देऊळ'! देवाचा भरले बाझार. तो माणसाने भरवला. 'कळाव' समाजाला घातला पायबंद आहे. अशी बरीच उदाहरणे देता येतील. उदा. 'श्वास', 'कोर्ट', 'धग', 'जोगवा', 'रिंगण', 'कासव' या चित्रपटाच्या नावातून दिग्दर्शकांचा दृष्टिकोण जाणवतो. शिर्षकाबरोबर चित्रपटामध्ये असतो. एखादी कल्पना किंवा विचार, त्यातूनही दिग्दर्शकाचा दृष्टीकोण जाणवतो. 'श्री एडियट' मध्ये अमिरखान जेव्हा म्हणतो 'आल इज वेल' या एका ओळीतून विचार कळतो. किंवा 'पिके' चित्रपटाची संकल्पना आणि सुरुवातीचं दृश्य यातून मनुष्याने नंतर धर्माची व जातीची लेबले घेतली आहेत हे कळतं. 'लगे रहो मुन्नाभाई' मधील गांधीजींची मध्यवर्ती कल्पना चित्रपट उंचीवर नेते. 'सैराट' मधील जातवास्तव अस्वस्थ करून सोडतं. इतकंच काय शाम बेनेगले यांनी दिग्दर्शित केलेले चित्रपट 'मंथन', 'निशांत', 'अंकूर', 'पर', 'आरोही' यातून दिग्दर्शकांचं सामाजिक आकलन किती जबरदस्त आहे याची प्रचिती येते. सत्यजित रॉय यांचे 'पॉथरे पांचाली', 'महानगर', 'नायक', 'देवी' यातूनही त्यांचे विचार व दृष्टिकोण कळतात. मराठीमधील 'सामना' 'सिंहासन' या चित्रपटामधूनही सहकार व राजकीय क्षेत्र समजतं. थोडक्यात चित्रपटामधून दिग्दर्शकाचा दृष्टीकोण कळतो. या 'आशय-विषयांच्या निवडीवरून तसेच चित्रपटाच्या मांडणीवरूनही कळतो. म्हणून चित्रपट निर्मितीमध्ये दिग्दर्शकाची कल्पकता आणि विचार खूप महत्त्वाची गोष्ट आहे. संपूर्ण चित्रपटामध्ये विचार व कल्पकता असतेच पण चित्रपटातील प्रत्येक दृश्यामध्ये ते दृश्य तेच का चित्रीत करावयाचे? यामध्येही दिग्दर्शकाचा दृष्टीकोण दिसतो. फॅण्डीमध्ये व सैराटमध्ये केलेल्या झाडांचा व निसर्गाचा वापर आणि कलाकाराची निवड चित्रपटाला वेगळ्या उंचीवर नेतो. फॅण्डीमधील सोमनाथ अवघडे (झब्बा) यानेपण हलगी वाजवली, डोक्यावर पेटती समई घेतली आणि हिरॉईनभोवती नाचत हिंदीतील अनेक हिरोनी हलग्या वाजवल्या पण जाणीव आणि अनुभवाच्या पातळ्या वेगवेगळ्या आहेत. त्याला उच्च व निच्यतेचे पदर आहेत. नागराज मंजुळेचा 'फॅण्डी' त्यामुळे वेगळा चित्रपट ठरतो व त्यांचा दृष्टीकोण दिसतो. तो कलाकार निवडीपासून दिसत राहतो. चित्रपटामध्ये अमूकच हिरो व अमूकच हिरॉईन असावी ही संकल्पना नागराज मंजुळे व काही तरूण दिग्दर्शकांनी मोडीत काढली आहे. अनुभवाची वस्तुनिष्ठता राखण्यासाठी त्यांनी वेगळे प्रयोग केले आहेत. हे प्रयोग आशय, विषय, भाषा व अभिव्यक्तीच्या बाबतीतही झाले आहेत. एखादं पोष्टर डिझाईन करतानाही

पडतात ते खालीलप्रमाणे :-

- $$\overline{\text{---}} \quad (42) \quad \overline{\text{---}}$$

३.३ समारोप

३.४ कठीण शब्दांचे अर्थ

-
- A diagram consisting of two horizontal bars with diagonal hatching, one on the left and one on the right. Between them is a central label (48) .

४. फिल्म निर्देशन : कुलदीप सिन्हा, राधामोहन प्रकाशन, नई दिल्ली.
५. सूर का सातवाँ घोडा : (हिंदी फिल्म) शाम बेनेगल.

३.७ संदर्भ सूची

१. मराठी विश्वकोष : खंड-५, पृ.
२. Save the cat : Author Blake sayder.
३. The Filmmaker's eye : Gusted Mercado focal Press : Page - 72 to 74.
४. Screen Play : The foundation of Screen writing : SYD Field.

चित्रपटाची कथा-पटकथा-संवाद

अनुक्रमणिका

- ४.१ उद्दिष्ट्ये
- ४.२ प्रास्ताविक
- ४.३ विषय विवेचन
 - ४.४ ४.४.१ चित्रपटाची व्याख्या
 - ४.४.२ चित्रपटाची कथा
 - ४.४.३ पटकथा
 - ४.४.३.१ प्रतीकात्मकता
 - ४.४.३.२ दृश्यात्मकता
 - ४.४.३.३ कास्टिंग
 - ४.४.४ चित्रपट संवाद
- ४.५ ४.५.१ संगीत
 - ४.५.२ गीत
- ४.६ अभिनय
 - ४.६.१ आंगिक अभिनय
 - ४.६.२ सात्विक अभिनय
 - ४.६.३ वाचिक अभिनय
 - ४.६.४ आहार्य अभिनय
- ४.७ ४.७.१ ध्वनी
 - ४.७.२ प्रकाश योजना
 - ४.७.३ वेशभूषा
- ४.८ संकलन-संपादक

४.३ विषय विवेचन

जगभरात सिनेमा ही स्वतंत्र विद्याशाखा असताना, आपण मात्र सिनेमाला फारसे जवळ केले नाही. सिनेमा या माध्यमाचे सामर्थ्य समजून घेणे आवश्यक आहे. सिनेमाची स्वतंत्र भाषा असते, दृष्टी असते. हे जाणून घेण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न विद्यार्थ्यांकडून होतीलच असे नाही. शिवाय विविध विद्यार्थ्यांच्या अंगभूत कलांचा विकास होणे महत्त्वाचे आहे. कोणतीही कला जेव्हा व्यवसाय होते तेव्हा त्या कलेचा

४.४.१ चित्रपटाची व्याख्या

- ### ४.४.२ चित्रपटाची कथा

$$\overline{\mathcal{X}}^1 \quad (\xi_0) \quad \overline{\mathcal{X}}^2$$

भाषा, पेहराव, लकब, वेशभूषा, केशभूषा, तत्कालीन घरे, घरातील वस्तू इत्याची अभ्यास केल्यानंतर संभाव्य पात्रे, त्यांचे स्वभाव इत्यादीचे नियोजन करावे लागते.

शिवाय वनलाईन हा एक शब्द सिनेक्षेत्रात सतत वापरला जातो. एका वाक्यात किंवा परिच्छेदात कथानक प्रकट होते, त्याला **वनलाईन** असे म्हणतात. वनलाईन एक कथाकल्पना असते. ती विकसित होते. कथेचे मूळ बीज स्वरूप म्हणजे वनलाईन. कथानकाचे प्रमुख तीन टप्पे पडतात. आरंभ, मध्य आणि शेवट, प्रत्येक टप्प्यांमध्ये गरजेनुसार प्रसंग विकसित केले जातात. त्यामुळे प्रसंगांची स्पष्टता व लेखकाचे म्हणणे अधिक ठळक होत जाते.

४.४.३ पटकथा

पडद्यासाठी लिहिलेली कथा म्हणजे पटकथा, लेखकाला किंवा चित्रपटकर्त्याला जे काही संवाद रहित कधीकधी संवादासहित सांगायचे असते ते दृश्यमाध्यमातून सांगण्याच्या कथासूत्राला **पटकथा** असे म्हणतात.

४.४.३.१ प्रतीकात्मकता

एखादी गोष्ट जी तुम्ही एखादी प्रतीकात्मक कृती किंवा दृश्य दाखवून तुम्हाला जे काही सांगायचे आहे ते सूचित करता त्याला **प्रतिकात्मकता** असे म्हणतात. उदा. पडद्यावर एखाद्या स्त्रीचा गर्भपात झाल्याचे दृश्य दाखवायचे असेल तर तिथे कोंबडीचे अंडे फुटल्याचे दाखवले जाते किंवा नायक आणि नायिकेचे आलिंगन किंवा चंबन दोन गुलाब किंवा दोन पक्षी एकत्र आणून दाखविले जाते.

४.४.३.२ दृश्यात्मकता

दृश्य विकसित करून म्हणणे अधिक स्पष्ट केले जाते. प्रत्यक्ष तरी अप्रत्यक्ष चित्रण म्हणजे **दृश्यात्मकता**. यामुळे पटकथेच्या कलामूल्यांसोबत वाङ्मय मूल्यांचीही जागा ठळक होते. याशिवाय संगीत, स्पेशल इफेक्टस्, फॉली, निवेदन, प्रकाश, रंग, गती इ. चा स्पष्ट उल्लेख चांगल्या पटकथेत केलेला असतो. शोले चित्रपटाबाबत अजूनही जाणकार लोक सलीम-जावेद या पदकथाकारांना महत्त्व देतात. थोडक्यात कागदावरचा चित्रपट म्हणजेच पटकथा. ही पटकथा जर उत्तम असली तर सिनेमा दर्जेदारच होतो.

दृक्श्राव्य माध्यमातील चित्रपट या कला प्रकारातून व्यक्त होत असताना चित्रांची प्रभावी भाषा प्रभावीपणे आस्वादकार्पण्यत पोहोचविण्याकरिता कथेनंतर येतो तो अत्यंत महत्वाचा टप्पा म्हणजे “पटकथा ।”

६५ व्या राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कारात 'म्होरक्या' या चित्रपटाला एकूण तीन राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले आहेत.

- १) उत्कृष्ट बाल चित्रपट (विशेष उल्लेखनीय कामगिरी).
- २) बाल कलाकार - रमण देवकर (अभिनय).
- ३) बाल कलाकार - यशराज कऱ्हाडे (अभिनय).

‘म्होरक्या’ या चित्रपटाची कथा-पटकथा-संवाद आणि दिग्दर्शन अमर भरत देवकर यांनी केले आहे. ‘म्होरक्या’ या चित्रपटातील एक दृश्य आपण बघू या.

दिवस : १/११ जानेवारी.

दृश्य-१ : बहिस्थ. मंदिराजवळील माळरान. आश्याला पकडणे. वेळ : सकाळ १०.४२ वा.

पटलावर अंधार आहे. वारा, पानांची सळसळ, पक्ष्यांचा आवाज, मेंढ्यांचा आवाज येत आहे. पाच सेकंदानंतर भगवा ध्वज वाऱ्याने फडफडताना दिसतो आहे. त्याचा फडफडण्याचा आवाज ऐकू येतोय. त्याचबरोबर मेंढरांचा आवाज येतो. मेंढ्याच्या गळ्यातील घाट्यांचा आवाज येतोय. ध्वजाच्या बरोबरीने निर्मात्याचे नाव लाल मातीच्या रंगात दिसते आहे.

एक वारूळ दिसत आहे. वारूळात जाणारी मुंग्या किंवा वाळव्यांची ओळ दिसत आहेत. कुसळांचे शेंडे हालताना दिसत आहेत. शाळेच्या गणवेशातील वय वर्ष १३ वयाची ४ पोरे, शाळेचा गणवेश घालून इनशर्ट केलेला, ती पोरं तालीच्या मागून कुसळांतून लपत लपत एका वारूळाच्या मागे दडतात. ते समोरच्या मेंढ्या राखणाऱ्या १३/१४ वर्षे वयाच्या पोराला पाहत आहेत. खांद्यावर आडवी काठी, चिरगुटामध्ये भाकरी कमरेला बांधलेला पोरगा पाठमोरा दिसतोय. तो मुलगा वळताना दिसतो. तशी ती मुलं दबा धरून बसतात. भव्य माळ आणि पलीकडे मेंढरे चरत असल्याचे दिसतेय. दुसऱ्या बाजूला एक छोटेसे मंदिर आणि त्यावर भगवा झेंडा फडकत असल्याचे दिसते आहे. त्या जमिनीवर एक दगडी चीप येऊन पडते. एक १४ वर्ष वयाच्या मुलाची सावली त्या दगडी चिपेशी मेळ साधताना दिसते आहे. चिपेवर त्या मुलाच्या डोक्याची वरची कड स्थिरावलेली आहे. बेल-फळाची कवचे इतरत्र पडलेली दिसत आहेत. जमिनीवर उभ्या असलेल्या मुलाची पावले दिसत आहेत. तो डावे पाऊल उचलतो, पुढे टाकतो, उजवे पाऊल उचलतो आणि पुढे टाकतो. आश्याच्या पलीकडे लपलेली मुली वाकून त्यांच्या उजवीकडे वळताना दिसत आहेत. मंद वाऱ्याचा आणि मेंढ्या गवत खातानाचा आणि ओरडतानाचा आवाज ऐकू येत आहे, तसा त्या मुलाचा आवाज येतो.

(आश्या)

एक..... दोन.....

जमिनीवर त्या मुलाचे अनवाणी, रापलेले पाय, पावलं टाकताना दिसत आहेत. तो मुलगा त्याची सावली पावलांनी मोजत आहे.

(आश्या)

तीन चार पाच आन ही सहा

खांद्यावर आडवी काठी घेतलेला मुलगा सहाव्या पावलाला चीप पायाखाली घेऊन स्थिरावतो. तशी गवतात लपलेली पोरं कपड्यांमधील कुसळं काढताना दिसत आहेत. मेंढपाळ मुलगा तसाच स्थिर उभा राहिलेला आहे. काही क्षण तसाच स्थिर, हवेचा आणि मेंढरांचा ओरडण्याचा आवाज येतोय. तेवढ्यात मुलगा बोलतो.....

(आश्या)

आं? शाळा भराया फायजी

लपलेली मुलं त्याला पाहत आहेत. मेंढपाळ मुलगा तसाच काही क्षण कान टवकारून दूर झाडामधून दिसणाऱ्या एका इमारतीकडे पाहतोय. काळे केस (सरळ, वाढलेले), मोठे आणि काळेभोर डोळे, सरळ नाक, रेखीव उभट चेहरा, दात व्यवस्थित पांढरे पण एखादा दुसरा तिप्पड, मूळ वर्ण गव्हाळ, पण उन्हामुळे रापलेला (सावळा), पुरेपूर बांधा पण मध्यम प्रकृती, चिवट, काटक, ४.२ इंच (उंची), गुडघे, कोपर, नडग्या, घोटे यावर जखमा, ओरखड्यांचे काही व्रण, पाय सरळ, गुडघे गुडघ्याला न चिकटणारे, हाताला घट्टे, टाचांना भेगा, ओठ उललेले, थोडीफार नखे वाढलेली, डोक्याला टाँवेल, गळ्यामध्ये काळ्या दोऱ्यात असलेला बारका बदाम, मळलेला पांढरा शर्ट, शर्टची पहिली गुंडी मोठी (कोटाची), शर्टच्या खिशाच्या खाली एक दोरा फसकून ओढला गेलेला, हातामध्ये लोकराची गोफ, खाकी चड्डी, चड्डीचे खिसे फुगलेले, कडक झालेली चड्डी, इनशर्ट केलेली, कपाळाला पोताच्या काजळीचा टिकला आणि कुंकू लावलेला मेंढपाळ स्थिर उभा आहे. त्याची जमिनीवर पडलेली सावली दिसत आहे. तो स्थिर उभा राहिलेचे पाहून लपलेल्या पोरापैकी बारकुळ अंगाच्या बंड्या आणि रफ्याला बाळ्या पायातल्या सॉक्सला लागलेली कुसळे काढत मेंढपाळ मुलाला धरायला जाण्याची खूण करतो. त्यावर भेदलेल्या बंड्या नकारात्मक मान हालवतो, रफ्या गोंधळलेल्या अवस्थेत जागीच थांबतो, त्यावर बाळ्या बोलतो.

(बाळ्या)

जाताव का नाही?

भारतीय समाजवादी-लोकशाहीच्या पहिल्या ‘राज्यकर्त्या’ या स्तंभाबद्दल भाष्य करणाऱ्या ‘म्होरक्या’ या मराठी चित्रपटातील पहिल्याच दृश्यातील नायकाचा परिचय करणारा हा शॉट (चित्रात)! म्होरक्याच्या कथानकताली गर्भित विधानानुसार ‘हजारो वर्षांपासून भारतात उदयास आलेल्या भिन्न नेतृत्वांचे इथल्या संकुचित विचारधारणेने काय केले?’ या प्रश्नाचा ऊहापोह चित्रपटीय भाषेतून व्यक्त केला आहे!

सावलीचा आकार हा भारताच्या नकाशाप्रमाणे असण्याचेही पटकथेतून निश्चित झाले आहे. कथेच्या अनुकानुसार, छोट्या व्यवस्थेत म्होरक्या बन्ू पाहणाऱ्या नायकाचा प्रवास एकाच प्रतिमेतून प्रतीकात्मक असूनही प्रभावीपणे मांडण्यात पटकथाकार यशस्वी झाल्याचे दिसते. सोबतीने येणारा मेंढरांचा आवाज हा भारतीय जनतेचे प्रतीक आहे. म्होरक्या चित्रपटातील प्रत्येक दृक्श्राव्य प्रतिमा अशा प्रकारच्या आशयाच्या अनुकाने गर्भवती आहे. जी असायलाच हवी. हे पटकथाकारांचे प्रौढत्व सिद्ध करते.

कथेतील मूळ व्यक्तिरेखेला तंतोतंत न्याय देण्यासाठी पात्रांची जी निवड केली जाते त्यालाच चित्रपटाचे **कास्टिंग** असे म्हणतात. विविध ऑडिशनस मधून ती निवड केली जाते. कास्टिंगवर मोठ्या प्रमाणात चित्रपटाचे यशापयश अवलंबून असते. नियोजित पात्राचा स्वभाव व व्यक्तिरेखा यासाठी कोणत्या कलावंताचा चेहरा व देहबोली योग्य ठरू शकते, त्यानुसार कलावंताची निवड होते. मुख्य दिग्दर्शक कास्टिंग दिग्दर्शकाची यासाठी खास नेमणूक करीत असतो.

कलात्मक चित्रपट हा व्यावसायिक मूल्यांचा विचार न करता फरक चित्रपटाच्या कथेला वास्तविकतेच्या उच्च पातळीवर नेण्यासाठी केला जातो. यात ऐतिहासिक, पौराणिक, चरित्रात्मक, सत्य घटनेवर आधारित अथवा मूळ लेखकाच्या कथा-कादंबरीवर आधारित कथानक असते. व्यावसायिक चित्रपटाचे नेमके उलटे असते. यामध्ये व्यावसायिक मूल्यांचा विचार करूनच चित्रपट निर्मिती केलेली असते. यातील वास्तव देखील व्यवसायाची गणिते मांडूनच चित्रित केली जातात. काही चित्रपट मात्र याला अपवाद असतात.

४.४.४ चित्रपट संवाद

चित्रपटातील संवाद चटकदार हवा. प्रेक्षकांना सभोवतीचे चित्रण विलक्षण हवे असते. जे त्यांच्या सभोवताली घडते पण त्यांच्या नजरेतून सुटलेले असते ते जर पडद्यावर घडले तर त्यांना आनंद होतो. विविध वाक्यप्रचार, म्हणींचा वापर संवादात असल्यास ते उठावदार होतात. अर्थात चित्रपटासाठी संवाद हा घटकही तेवढाच महत्त्वाचा आहे. कथालेखक, पटकथा तसेच संवाद लेखकाला दिग्दर्शकाच्या आधी चित्रपट दिसत असतो. दोन व्यक्तीमधील परस्पर बोलणे म्हणजेच संवाद. पात्राची मनोभूमिका समजून घेऊन संवाद लिहावे लागतात. पात्रात स्वभावही गृहीत धरावा लागतो. एखादा ग्रामीण शेतकरी प्रमाणाबाहेर वाक्यप्रचार किंवा म्हणींचा वापर करणार नाही किंवा शांत स्वभावाचा माणूस पुढच्या पात्राला वाईट वाटेल असा संवाद बोलू शकणार नाही.

उदा. ‘दिव्याखाली अंधार’ ही म्हण प्रसिद्ध आहे. सैराटमध्ये आर्चीचे वडील भाषण करताना म्हणतात, “कुणाच्या बुडाखाली किती अंधार आहे हे समद्या तालुक्याला माहीत आहे.” तात्या हे पात्र खेड्यात वाढलेलं आहे. म्हणून त्या पात्राच्या तोंडी तो संवाद खुलून दिसतो. आजचा चित्रपट आधी मूकपट होता; मग चित्रपट झाला आणि आता तो बोलपट झालेला आहे. चित्रपट म्हणजे चित्रांच्या माध्यमातून पडद्यावर दृश्यमान होणारी गोष्ट. दुर्दैवाने आज सगळेच बोलण्यातून दाखवले जात आहे. चित्रपरिणामाचा विचार मागे पडला आहे. अर्थात संवाद मोजकेच पण प्रवाही असावेत. गोष्टीला हळूच पुढे घेऊन जाणारे असावेत. जिथे दोन पात्र डोळ्यातून बोलू शकतात तिथे संवादाला वाव नसतो.

संवाद लेखन जेवढे महत्त्वाचे तेवढेच महत्त्व संवादफेकीला आहे. दिग्दर्शकाच्या आदेशावरहुकूम पात्राला संवादफेक करावी लागते. त्या पात्राचा स्वभाव, लकब इ.चा अभ्यास केल्याशिवाय त्यात नैसर्गिकता येऊ शकत नाही. संवाद हे चटपटीत, खटकेबाज असावेत जेणेकरून प्रसंगाला रंग चढेल व प्रेक्षकांचे मनोरंजन होईल.

४.५.१ संगीत

चित्रपटाचा परिणाम वाढवण्यासाठी संगीताचा वापर केला जातो. चित्रपट दृक्श्राव्य असल्यामुळे आवश्यक त्या ठिकाणी संगीताचा वापर केल्यास त्या दृश्याला उठाव येतो. उदा. शोले चित्रपटातील गब्बरसिंगच्या प्रवेशावेळी वाजणारे पार्श्वसंगीत किंवा नायक खूप दिवसांनी घरी आलेला आहे, घराजवळ येऊनबघतो तर गर्दी दिसते. जवळ जाऊन पाहतो तर तिरडीवर आई दिसते. त्याला काहीच बोलता येत नाही. स्वरकंप होतो. स्वरभेद होतो.... आणि काही वेळेनंतर त्याचा आवाज फुटतो तो ओरडतो, “आईSSS” या पूर्ण प्रसंगात फक्त एकच शब्द आहे आई. पण त्याच्या प्रवेशापासून तर रडेपर्यंत

૪.૭.૧ ધ્વનિ

चित्रपट जेव्हा जिथे चित्रित करण्याची गरज भासली तेव्हा बाहेरच्या अनेक आवाजांचा अडथळा जाणवू लागला. मग संकलन झाल्यानंतर डबिंगच्या तंत्राचा शोध लागला. पडद्यावर नायकाने ज्याप्रमाणे ओठ हलवले आहेत त्याप्रमाणे परत संवाद बोलून ध्वनिमुद्रण होऊ लागले. त्यामुळे चित्रपट प्रभावी व्हायला मदत झाली. जॅक फोली आणि रे. डॉल्बी या दोन तंत्रज्ञांच्या संशोधनामुळे आजचा सिनेमा प्रेक्षकांना जिवंत अनुभव देत आहे.

आस सिंक साऊंड या अत्याधुनिक शोधामुळे डबिंगलाही मागे टाकले आहे. चित्रिकरण स्थळी मायक्रोमाईक पात्रांच्या जवळ दिल्यामुळे आवाज अधिक स्पष्ट झाला. तसेच सिंकमुळे परिसरातील सूक्ष्म आवाजांची नोंद झाल्यामुळे दृश्याचा परिणामही ठळक झालेला दिसतो.

४.७.२ प्रकाश योजना

आजचा कॅमेरा खूप विकसित आहे. तो फ्रेममधल्या अतिसूक्ष्म नोंदी घेतो. मात्र त्याची मुख्य गरज ही प्रकाश आहे. साध्य पात्र किंवा वस्तूवर आवश्यक तो प्रकाश असेल तर कॅमेरा कमजोर पडतो. याशिवाय काही वेळा दृश्यवेळा दृश्यप्रभाव वाढवण्यासाठी प्रकाशाचा वापर केला जातो. उदा. एखाद्या स्त्रीच्या मनाची द्विधावस्था अर्धा चेहरा प्रकाशमान करून दाखवता येते. ४ के, २ के इ. लाईटचे प्रकार आहेत. युनिटसोबत स्वतंत्र जनरेटरची व्यवस्था असते. त्यावर प्रकाश योजना राबविली जाते. वास्तववादी प्रकाश आणि नाट्यात्मक प्रकाश असे प्रकाशाचे दोन प्रकार पडतात. Reflectors, Light Cutters,

४.७.३ वेशभूषा

४.८ संकलन-संपादक

स्टेनबँक नावाच्या मोठ्या यंत्रावर पूर्वी संकलन व्हायचे आता मात्र ते इतर कामाप्रमाणे संगणकावर केले जाते.

४.९ चित्रपटाचा आस्वाद

कोणत्याही कलाकृतीचा रसिकावर अपेक्षित परिणाम म्हणजे रसनिष्पत्ती होय. आपण रसिक या नात्याने कलाकृतीच्या उभारणीतील कौशल्याची व सौंदर्यस्थळांची दखल घेत असतो. कलाकृतीला सामोरे जात असताना अनेक प्रश्नांना आपण सोबत घेतलेले असते, शिवाय आपण वेगवेगळ्या विचार संप्रदायातील असतो. या मुद्द्यांना बाजूला सारून आपण जेव्हा कलाकृतीवर सामर्थ्य आणि उणिवा यांची सहृदयतेने नोंद घेतो हीच आस्वाद प्रक्रिया होय.

चित्रकृतींचा आस्वाद घेणे ही आपली भावनिक गरज असते. तथापि चित्रपट चांगला असेल तरच आस्वाद साध्य आहे. रसिकता ही संस्काराने तयार होत असते. संवेदनक्षमता ही चांगल्या रसिकाची खूण आहे. रसिकाची संवेदनक्षमता जेवढी तीव्र तेवढा चित्रपटाचा त्याच्यावर होणारा परिणाम उत्कट व अचूक असतो. चित्रपट अनेक कलांचे मिश्रण असल्याने रसिकाला किमान अनेक कलांची तोंडओळख असावी लागते. त्याची प्रगल्भता व व्यासंग यावर त्याचे आकलन अवलंबून असते.

कोणत्याही प्रयोगजीवी कलेला दाद प्रतिसादाशिवाय जिवंतपण येत नाही. आपण लेणी बघायला जातो तेव्हा आपल्याला दगडात कोरलेल्या मूर्ती दिसतात. त्या ठिकाणी एखादा त्या विषयाचा जाणकार असेल तर त्याला त्या मूर्तीमध्ये एक मोठा अवकाश दिसेल आणि तो त्या क्षणाचा आस्वाद घेऊ शकेल. आस्वाद घेणे म्हणजे आपण जेवताना कशात काय मिसळून खाल्ले म्हणजे त्या पदार्थाची गोडी वाढते याचे भान आपल्याला असते. त्यामुळे अर्थात जेवणाची गोडी वाढते म्हणजे आपण आस्वाद घेऊ शकतो. एखादी गोष्ट आंतर्बाह्य समजून घेण्याची कला म्हणजे आस्वाद. चित्रपट ही मानवी व्यवहाराला अधोरेखित करणारी कृती आहे. मानवी व्यवहाराचे सूक्ष्म निरीक्षणच मानवी प्रश्न किंवा गुंता सोडविण्यासाठी उपयोगी ठरू शकते. चित्रपटाचा व्यवहार बाजूला ठेवून कला म्हणून त्याकडे पाहणे संयुक्तिक ठरेल. उत्तम चित्रपटाला चांगला प्रेक्षक हवा असतो. तो नसेल तर चित्रपटाचे मूल्यात्मक पातळीवर नुकसान होऊ शकते. कोणत्याही कलेप्रमाणे चित्रपट हा समाज दाखवतो तर समाज हा चित्रपटाला खाद्य पुरवतो. हा परस्पर व्यवहार सुरू ठेवण्यासाठी चित्रपट पाहण्याची दृष्टी विकसित होणे गरजेचे आहे. जाणकारांनी चित्रपट बघावा, त्यावर चर्चा करावी एवढेच नाही तर चित्रपट निर्मिती, दिग्दर्शन, अभिनय, गीत-संगीत यात योगदान देण्याचा विचार करावा. कारण चांगला टीकाकार, चांगला कलाकार असू शकतो. चित्रपट म्हणजे फक्त मानवी भावनांची अभिव्यक्ती नाही तर ती सर्वोत्तम आस्वाद्य कृती आहे. हे जाणून घेतले की, तो समजायला सोपा जातो. खरं तर तो फ्रेमवार्डज बघत असतानाच शृंखलापरत्वेही बघायचा असतो. मात्र पडद्यावर दिसणाऱ्या फ्रेममध्ये कुठे कुठे आणि काय काय सामावलेलं आहे हे पात्रे, त्यांच्या हालचाली, संवाद यांच्यासोबत समजून घेता यायला हवे. त्यासाठी बहुतांश कलांची तोंडओळख असणेही महत्त्वाचे ठरते. कारण दिग्दर्शक पात्रांखेरीजही चित्रभाषेतून बरेच काही सांगू पाहत असतो.

४.१० समारोप

थोडक्यात, पडद्यावर दिसणारी पात्रे म्हणजे सिनेमा नाही तर पडद्याच्या पाठीमागे राबणारे असंख्य हात त्यात असतात. अनेक कलावंतांचे कलात्मक श्रम म्हणजे सिनेमा. सिनेमाच्या अनेकविध भागांची तोंडओळख आपण करून घेतली आहे. आता आपल्या अंगभूत क्षमतांचे निरीक्षण करून त्यांना आकार देणे ही आपली जबाबदारी आहे. आज चित्रपट आपल्यापासून दूर नाही. ही एक जमेची बाजू आहे. लघु चित्रपटाच्या माध्यमातून आपण आपले सामर्थ्य जाणून घेऊ शकतो.

आपल्यातील कौशल्यांना वाव देण्यासाठी आपले वाचन, चिंतन, निरीक्षण वाढविणे आवश्यक आहे. आपली कल्पकता योग्य कलावंत, तंत्रज्ञानासोबत घेऊन पडद्यावर उतरली तर आपल्या पंखात बळ संचारल्याशिवाय राहणार नाही. कोणत्याही क्षेत्रात सहज काहीही प्राप्त होत नाही. परिश्रमाला पर्याय असूच शकत नाही. ‘चांगले स्वीकारणे आणि वाईट अव्हेरणे’ हे जर आपण करू शकलो तर देशाला ‘ऑस्कर’ मिळवून देणे फार मोठी गोष्ट नाही.

पैसा आणि प्रसिद्धी या दोन्ही गोष्टी सिनेमातून प्राप्त होतात. पाठीराखा हवा असतो असे म्हणतात. पण दादासाहेब फाळके यांना कोण पाठीराखा होता? अमिताभ बच्चन यांना कुणी आधार दिला? मराठीला राईट सन्मान मिळवून देणारे नागराज मंजुळे, भाऊराव कऱ्हाडे यांना कुणाची सावली होती? तर या सर्वांनी कठोर परिश्रमाच्या बळावर आज आपापल्या नावाचा ध्वज फडकविलेला आहे. स्वप्नांना घामाची जोड दिली की यशाचा रथ वेग घेतो हे अटळ सत्य आहे.

४.११ शब्द व शब्दार्थ

☞ **दृक्श्राव्य** : पाहणे आणि ऐकणे.

👉 **पटकथा :** चित्रपटासाठी लिहावयाची कथा.

४.१२ स्वयं-अध्ययन प्रश्नोत्तरे

❑ योग्य पर्याय निवडा.

१. दादासाहेब फाळके यांनी पहिला मराठी चित्रपट 'राजा हरिश्चंद्र' हा कोणत्या साली निर्माण केला?

(अ) १९१२

(क) १९१२

(ब) १९१३

(ड) यापैकी नाही.

घटक - १
बाकी सर्व ठीक आहे! - लोकनाथ यशवंत
(निवडक कविता)

अनुक्रमणिका

- १.१ उद्दिष्ट्ये
- १.२ प्रास्ताविक
- १.३ कवी परिचय
- १.४ विषय विवेचन
 - १.४.१ मराठी काव्यपरंपरा आणि लोकनाथ यशवंत
 - १.४.२ लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेची धारणा
- १.५ कविता : आशय
- १.६ मध्यवर्ती कल्पना
- १.७ भाषाविशेष
- १.८ समारोप
- १.९ स्वयं अध्ययन प्रश्न व उत्तरे
- १.१० सरावासाठी प्रश्न
- १.११ वाचन
- १.१२ उपक्रम

१.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

१. मराठी काव्यपरंपरा आणि लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितांचे आकलन होईल.

निवडक कवितांचा डॉ. इसादास भडके यांनी संपादित केलेला ‘आता आणि पुन्हा’ या नावाचा काव्यसंग्रह प्रकाशित झालेला आहे. तसेच विविध समीक्षकांनी त्यांच्या कवितांची समीक्षा केलेला ‘यशवंत कविता लोकनाथची’ हा लेखसंग्रह येऊ घातलेला आहे. लोकनाथ यशवंत यांच्या कविता महाराष्ट्र राज्यातील विविध विद्यापीठांत कविता अभ्यासक्रमात आहेत. त्यामध्ये ‘पद्मश्री दया पवार स्मृती पुरस्कार’, ‘अस्मितादर्श वाङ्मय पुरस्कार’, ‘भैरुरतन दमाणी पुरस्कार’ इत्यादी पुरस्कार त्यांना प्राप्त झालेले आहेत. त्यांची कविता ही संविधानिक मूल्यांची जोपासना करणारी कविता आहे.

१.४ विषय विवेचन

१.४.१ मराठी काव्यपरंपरा आणि लोकनाथ यशवंत

वैश्विक साहित्यात 'काव्य' हा वाङ्मयप्रकार लोकप्रिय, आकाराने लहान व कमालीचा प्रेरणादायी असा आहे. मानवी जीवन, निसर्ग, समाज, यांचा आलेख कवितेत येतो. मानवी जीवन अधिकाधिक उन्नत, विचारप्रवृत्त व समृद्ध करणारा हा काव्यप्रकार आहे. मराठी कवितेची पार्श्वभूमी, तिची वाटचाल, संत, पंत आणि तंत काव्य, आधुनिक मराठी काव्य, रविकिरण मंडळ, नवकाव्य, दलित कवितेची पार्श्वभूमी, दलित कविता व दुसऱ्या पिढीची दलित कविता यांचा आढावा घेताना आपणाला कवी लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेची बलस्थाने लक्षात घ्यावी लागतात.

मराठी काव्याचे कालदृष्ट्या वर्गीकरण करताना प्रथमतः आपणाला मुकुंदराजांच्या इ. स. ११८८ (शके १११०) मधील ‘विवेकसिंधू’ या ग्रंथापासून सुरुवात करावी लागेल. पुढे संत काव्याचा कालखंड हा (इ.स. १२५० ते १८००) असा येतो. त्यामध्ये संत नामदेव, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, चोखामेळा, तुकाराम, रामदास, कान्होपात्रा व जनाबाई यांच्या नाम, भक्ती व विठ्ठल महात्म्य हा वैशिष्ट्यपूर्ण आशय-विषय असलेल्या कवितेचा वेध घ्यावा लागतो. यानंतर पुढे (१६००-१७९४) हा पंडित कविंचा कालखंड येतो. संत व पंत यांचे लेखन अध्यात्म, मोक्षप्राप्ती व परमेश्वर प्राप्ती इ. आशय-विषयांना घेऊन होत होते. शाहिरांचा म्हणजे तंताचा काळ (इ.स. १७५० ते १८५०) असा होय. राम जोशी, सगन भाऊ, प्रभाकर, होनाजी बाळा, अनंत फंदी इ. शाहिरांबरोबरच महादू सुतार, परशुराम शिंपी, मोतीलाल मारवाडी, येसू तेली, गंगू हैबती इ. विविध जाती-जमातींतून शाहीर आलेले दिसतात. या पेशवाईच्या काळात लावणी, पोवाडा, गौळणी, कलगीतुरा, छक्कड, फटके, गोंधळ या स्वरूपाच्या रचना होत्या. याचे विषय हे लोकजीवनाशी निगडीत असे असलेले दिसतात.

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे ज्येष्ठ अभ्यासक रा. श्री. जोग मराठी कवितेचे (१८४० ते १९४०) या शतकातील एकूण तीन कालखंड मानतात. “पहिला कालखंड १८४० ते १९८५ असा

१.४.२ लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेची धारणा

१.५ कविता : आशय

१ ॥ जीवाचा आटापिटा ॥

(७९)

जीवनमूल्यांचा होत जाणारा ज्हास यांना कुठे तरी रोखले पाहिजे, अशी भूमिका घेऊन जातिअंताचा लढा लढणारी ही कविता मनुष्याच्या गुणांना महत्वाचे स्थान देऊन जातिविरहित समाजाचे स्वप्न पाहणारी ही कविता आहे, असे म्हणावे लागते. ‘जीवाचा आटापिटा’ या कवितेत सर्व बाजूंनी जातीचा शोध घेणाऱ्या व जुनाट जातीभेद पाळणाऱ्यांची जातियवादी प्रवृत्ती उघडी पाडण्याचा प्रयत्न कवीने अत्यंत उपरोधिक शब्दात केला आहे. लोकनाथ यशवंत म्हणतात,

“माझे आडनाव माहीत नसल्याने तो खूप अस्वस्थ झाला.

एनकेन प्रकारे त्याने मामाचे नाव विचारले

त्यावरूनही तो समजू शकला नाही

नंतर त्याने वस्ती विचारली

तिथेही त्याला बोध झाला नाही.”

चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, आरक्षण, धर्म, नातेवाईक, नोकरीचा कोटा इ. सगळ्या बाजूंनी जात शोधू पाहणाऱ्या ह्या वर्णव्यवस्थेच्या पहारेकऱ्याला, कवीला कलावंताच्या कोट्यातून नोकरी लागली आहे असे सांगावे लागते. म्हणून अशा जातीच्या हरळीला लगडून, मानसिकता जातीशी घडू बांधून जगणाऱ्याला कवी शेवटी म्हणतो,

“काही किडे घाणीत जगतात, तिथेच सरपटतात आणि तिथेच मरतात.” असा उपहासात्मक व उपरोधात्मक टोला लगावला आहे.

॥ मुख्य प्रवाह ॥

ही कविता शहरात राहणाऱ्या मुखवटाधारी माणसाच्या मनोवृत्तीचे दर्शन घडविणारी कविता आहे. शहरी जीवनशैली ही बहुतांशी 'ओठात एक व पोटात एक' अशी मुखवटाधारी आहे. सरळ साधेपणाने तोंडावर बेधडक बोलणे ही खेडेगावची वैशिष्ट्ये इथे शहरात निरुपयोगी आहेत. इथे सगळेच अगदी दुटप्पीपणाने चालते. इथं खोटं-खोटं असलं तरी इथल्या शहराचा मुख्य प्रवाह मुखवटाधारी, लबाड, असत्य, वरवरच्या व कार्पोरेट मतलबी जगण्या-वागण्याच्या स्वार्थी दुनियेचा आहे हे सांगताना लोकनाथ यशवंत म्हणतात,

“शहरात राहूनही तुम्ही समजत नाही यार

माणूस असा एकाएकी तोडायचा नसतो

हळूहळू दूर सारायचा असतो.”-

या प्रवाहात सामील होणाऱ्यांनी त्यांच्यासारखं खोटं-खोटं वागावं म्हणजे सगळी कामे बिनबोभाट

होतात. इथे कुणालाच दुख्वायचं नसते तर श्रध्दा-सबुरीने डाव साधायचा असतो, गावखेड्याची संवेदना शहरात इथे कुठे? इथे तर पेट्रोलच्या नावावर आहे काळा धूर तुडुंब भरून आहे. शहरी माणसांच्या शहरातून कॅल्शियमचे प्रमाण जवळ-जवळ हद्दपार होत असून पालेभाज्यांची रसायने हाडे पोखरत आहेत. हे सांगतानाच कवी म्हणतो,

“तुम्ही गोष्ट करता चॅपलीनच्या करुणेची, मदर टेरेसाची
यार, शहरमें रहते हो,
सामनेवाले को तौलना सिखों।’ मतलबासाठी.”

तुम्ही खेडूत लोक छातीच्या पिंजऱ्यात न मावणारे काळीज घेऊन बिग बाजार, सुपर बाजार, मॉलमध्ये फिरता, हे सगळे शहऱ्यांना माहित झाले तर तोडून खातील, बघा कार्पोरेट कसे नजर चुकवून नजर मिळवतात एकमेकांशी आणि तुम्ही भाबडे लोक कुठंही भडभड बोलून देता अशानं कसं जमायचं? इथून हद्दपार होऊन जाल. टिनटप्पर, म्हणून या मुख्य प्रवाहात खोट-खोटं जगावं लागतं. यासाठी कवी म्हणतो,

“प्रेम दाखवा प्रेम
मनात काहीही असलं तरी चालते.....!”

मनात कितीही सत्यशोधन असले तरी इथले शहरी वास्तव जे आहे तसेच मन मारुन स्वीकारावे लागते. यालाच याठिकाणी इथे 'मुख्यप्रवाह' म्हणतात, असे कवी उपरोधिक भाषेत सांगताना दिसतो.

॥ एका वृक्षाची गोष्ट ॥

या कवितेत निसर्गालाच कुंडीत बंदिस्त करणाऱ्या मानवाच्या बोन्साय प्रवृत्तीला कवीने रेखाटले आहे. कवीवर प्रेम ऊतू जाऊन एकाने त्यांना पंधरा वर्षांचा कुंडीतील बोन्साय पिंपळ भेट दिला. वर्षातून एकदा त्याची मुळं कापायची म्हणजे तो कुंडीतच राहील बुटका होऊन.... अशी महत्त्वपूर्ण सूचनाही केली. परंतु कवीने त्याला उजेडातल्या स्वच्छ खुल्या जागेत लावले. त्या पिंपळवृक्षाच्या विकासाचे गणित सांगताना कवी म्हणतात.

“ भविष्यात वृक्ष होणाऱ्या झाडाची
मुळ कापायला मन धजलेच नाही.
निसर्ग थोपवायचा कशाला..... ?

मी त्याला उजेडातल्या स्वच्छ खुल्या हवेत जमिनीत लावले.

॥ हे जीवन सुंदर आहे ॥

कवी लोकनाथ यशवंत हे समाजातल्या तकलादू, अमानवी व पाखंडी प्रवृत्तीवर निकराचा हल्ला करतात. जीवन सुंदर आहे, असं म्हणताना माया, ममता, कृतज्ञता यांचे पाश लांबवर पाहिले तरी दिसत नाहीत. मृत्यू अटळ आहे आणि ते नैसर्गिक सत्यच आहे, पण त्याबद्दल दुःख व्यक्त करायला आता वेळ नाही. जगण्याची सुंदरता नेमकी कुठे व कशामध्ये आहे? असा प्रश्न कवीला पडतो. इथे वासंती नामक आजीचा अचानक मृत्यू होतो. कवी म्हणतात,

“ वासंती आजीने लग्नाच्या धामधुमीत

પ્રાણ સોડલા.

कर्तेधर्ते एकत्र येऊन

छुप्या आवाजात म्हणाले,

सध्या अडगळीच्या खोलीत

ચુપચાપ જાકૂન ઠેવા.

वरात गेल्यावर पुढचं बघू.....”

या ठिकाणी वरातीचा आनंद मोठा वाटतो व दुःख नगण्य वाटते. ही संमिश्रित जाणीव जगण्याची दिशा चुकविणारी आहे. मृत्यूच्या भयानक दुःखापेक्षा वरातीचा आनंद या चंगळवादी लोकांना महत्त्वाचा वाटतो. दुःख व कर्तव्य दडपून ठेवून नवीन नातं निर्माण करताना, यापूर्वी अपार माया, प्रेम देणार, त्यासाठी कष्ट सोसणार. वासंती आज्जीचं नातं, अडगळीत ठेवण्याच्या कृतीलाच आज व्यवहार मानलं जातयं. हे वास्तव अतिशय समर्पक शब्दात उदाहरणासहीत स्पष्ट होताना दिसते.

॥ भविष्य ॥

भविष्य सांगणारी व ते बघणारी वृत्ती समाजात आढळते. पैसा मिळविण्यासाठी लोकांच्या भावनांशी खेळणारा भविष्यकर्ता नेमकेपणाने भविष्य पाहणाऱ्याच्या स्वभावावर हुकूमत करून पैसे काढतो. दैववादावर व चमत्कारावर पोसलेली समाज मानसिकता, लाभ मिळण्यासाठीचे भविष्य ऐकून स्वतः फसत असते. तसेच दुराचारी, भ्रष्टाचार व लोभीपणाने बरबटलेल्या मनांनाच असे भविष्याचे व लोभीपणाचे उपचार लागतात. पण कवी म्हणतो, अशा माणसांच्या भावनांना हात घालून पैसे मिळवणारा कूठलाही विधिनिषेध पाळत नाही. कवी म्हणतात की,

१.११ वाचन

१. बाकी सर्व ठीक आहे (काव्यसंग्रह) - लोकनाथ यशवंत.
२. दलित कवितेतील नवे प्रवाह - महेंद्र भवरे.
३. दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र- म. सु. पाटील.

१.१२ उपक्रम

१. क्रांतिबा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चरित्रांचे वाचन करा.
२. बुध्द, कबीर, फुले, शाहू व आंबेडकर यांच्या समाज वैज्ञानिक विचारांची सामुदायिक चर्चा करा.
३. आपल्या महाविद्यालयात, घरी व परिसरात धर्मनिरपेक्ष, विज्ञानवादी व सामाजिक समतेचे उपक्रम आयोजित करा.

घटक - २

बाकी सर्व ठीक आहे! लोकनाथ यशवंत (निवडक कविता)

अनुक्रमणिका

- २.१ उद्दिष्टे
- २.२ प्रास्ताविक
- २.३ विषय विवेचन
- २.४ कविता : आशय
- २.५ मध्यवर्ती कल्पना
- २.६ भाषा विशेष
- २.७ समारोप
- २.८ स्वयं अध्ययन प्रश्नोत्तरे
- २.९ सरावासाठी प्रश्न
- २.१० अधिक वाचन
- २.११ उपक्रम

२.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो या घटकात आपणांस,

- १. लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितांमधील समकालीन सामाजिक वास्तवाची ओळख होईल.
- २. महानगरीय जीवनातील अधःस्तरीय जीवनांची वेदना, वास्तव व वस्तुस्थिती समजून येईल.
- ३. मानवी जीवनांतील हतबलता, मजबूरी तसेच मानसिक, बौद्धिक व सामाजिक गुलामगिरीचे दर्शन घडेल.

२.२ प्रास्ताविक

मराठी कवितेमध्ये लोकनाथ यशवंत यांची कविता समकालीन सामाजिक आशय व परिवर्तनवादी मूल्यविचार घेऊन येणारी महत्त्वाची कविता असलेली दिसून येते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक समतेची मागणी करणारी त्यांची कविता महानगरीय जीवनांतील अधःस्तरीय जीवनांची वेदना, अनुभवविश्व व शोषण यांचे वास्तव आणि वस्तुनिष्ठ चित्रण करणारी आहे. लोकनाथ यशवंत कवितेला परिवर्तनाचे हत्यार बनवताना भावना आणि विचारांच्या अभिव्यक्तीचे एक सशक्त साधन म्हणून पाहताना आढळतात. वेदना, विद्रोह, नकार, परिवर्तनवादी विचारांचा आग्रह, बंडखोरपणा, अन्यायाचा प्रतिकार व निषेध इ. वैशिष्ट्यांनी युक्त असलेली त्यांची कविता नवसंवेदनांबरोबर, लोकशाही जीवनमूल्यांचा जयघोष करताना आढळते. मानवी जीवनातील सर्वहारांच्या समस्या व प्रश्न घेऊन उठवणारी व उठावाची भाषा बोलणारी त्यांची कविता समाज परिवर्तनाची आशा बाळगून आहे. आत्मशोधाबरोबर डोळस समूहशोधाची भावना व्यक्त करताना जगभराचा व्यावहारिक अनुभव व सभोवतालचे सामाजिक पर्यावरण यांची ठळक शब्दात नोंद घेणारी ही कविता आहे. माणूस म्हणून माणसाचे सर्वप्रकारचे मानवी मूल्य वाढविण्यासाठी या कवितेने जात, धर्म, मूल्यहिनता, वैचारिक अवमूल्यन, अंधश्रद्धा, भेदभाव, देवभोळेपणा आणि सामाजिक विषमतेला वजा करण्याचे धोरण आखल्याचे या कवितांमधून दिसून येते. व्यापक अर्थाने ही कविता 'जीवनासाठी कला' या मूल्याचा स्वीकार करताना कविता हे समाजपरिवर्तनाचे माध्यम म्हणून ते वापरतात. विद्यार्थी मित्रांनो, या विभागात आलेल्या एकूण आठ कवितांच्यामधून आपणाला त्यांच्या वरील वैशिष्ट्ये व आशयांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

२.३ विषय विवेचन

‘बाकी सर्व ठीक आहे’ या लोकनाथ यशवंत यांच्या काव्यसंग्रहातील एकूण आठ कविता या घटकामध्ये अध्यापन व अध्ययनासाठी समाविष्ट केलेल्या आहेत. या सर्वच कवितांमधून सामाजिक उपहास, उपरोध व्यापकतेने मांडलेला आहे. कविता वैचारिक आशय देतानाच ती खूपच संवादात्मक होताना आढळते. सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनातील व्यथा, वेदना, दारिद्र्य, शोषण व दुःख यांना वाचा फोडण्याचे काम या कवितांच्यामधून झालेले आहे. लोकजीवनापासून कधीही फटकून न वागणारा कवी आपले काव्यलेखन सूक्ष्म भाषेत मांडताना आढळतो. विधानात्मक मांडणी व वैचारिकता ह्या वैशिष्ट्यांनी ही कविता चिंतनात्मक पातळीवर जीवनाचा अर्थ समजावून सांगताना दिसून येते. वर्णव्यवस्था व इथले जातवास्तव भारतीय माणसाच्या कसे हाडामांसी भिणले आहे? व आज जगभर एवढी मोठी उलाढाल होत असताना माणूस जातीय अहंकार व वर्णश्रेष्ठत्व सोडायला तयार नाही, याचा संतापही कवीने व्यक्त केला आहे. विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक, पर्यावरणात्मक, आधुनिक व समाज

॥ पर्यावरण ॥

या कवितेत लोकनाथ यशवंत यांनी विषम सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक पर्यावरणाचे अमिट वास्तव सांगितले आहे. मित्रांच्या मेंदूतील काही केल्या 'जात' जात नाही. कवी म्हणतो,

“मी एकटा प्रिय आहे त्यांना
ते यारीने राहतात मिळून मिसळून
मात्र,
समूहात असलो की,
आपोआप माझे व्यक्तित्व होऊन जाते
जातिधर्मात बंदिस्त त्यांच्यासाठी
मग मी - मी राहात नाही
होतो विशिष्ट धर्माचे बाह्य अंग
दोस्ती, यारी शेवटचे आचके देते व्हेन्टिलेटरवर
करावं तर कसं करावं.....?”

या साऱ्याच पर्यावरणाचे प्रदूषण व्यक्त करताना कवी जातीधर्म विरहीत होऊ पहातो. परंतु त्यास या प्रदूषणाने धर्माचे बाह्य अंग बनवून टाकले आहे. 'गट आणि दोस्ती' परस्परांच्या समोर उभे राहते. तेव्हा गट महत्त्वाचा ठरतो. दोस्ती कमकुवत ठरते. त्यामुळे या सर्व प्रकारच्या प्रदूषणाच्या लाटेमध्ये वाहणारी पिढी संभ्रमित होताना आढळते. विविध पातळ्यांवर फोफावणारा हा इथला संभ्रमितपणा कवीला बेचैन करतो, मग कवीच म्हणतो, “करावं तर कसं करावं.....?” हा प्रश्न अंतःकरण पिळवटून विचार करायला लावताना आढळतो.

॥ सोन्याचा दात ॥

भांडवलदार, नोकरदार मध्यम वर्ग व तिसरा रखडत जीवन जगणारा सर्वसामान्य श्रमिक वर्ग यामध्ये तिसऱ्या वर्गातील असंख्य कुपोषित बालके मरणाच्या दारात उभी, अनेक भगिनी वितभर पोटासाठी व कुटुंबाच्या असंख्य प्रश्नांसाठी विवशतेत वेश्या झालेल्या, वाढती बालमजूरांची संख्या, ही ग्लोबल बेकारी वाढते आहे. याचे कुणालाच काही वाटत नाही. उद्ध्वस्त होत असलेले सामान्यांतील सामान्य माणसाचे अस्तित्व महासत्तेच्या सोन्याने विकत घेतले आहे, हे सांगताना होणारा संताप, महासंताप व लहानश्या कमकुवत मेंदूला होणारा ताप-महाताप हे कवी चिकित्सकपणे सांगतो व म्हणतो,

व मनोवृत्तीचे चित्रण आलेले आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व माणुसकी इत्यादी मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी माफक अपेक्षा ठेवून जगणारा शेतमजूर शेतमजूरी करतो, कष्ट उपसतो, त्याची ही कृती जगा आणि जगू द्या अशी आहे. या सरळमार्गी शेतमजूराच्या मनोवृत्तीचे चित्रण करताना कवी म्हणतो,

“सकाळी जातो शेतमजुरीवर
कष्टाने थकून परततो मावळल्यावर
चुलीवरच्या गरम भाकरी खाऊन
गोधडीवर ताणून देतो बिनधास्त
बघतो जगाची सुंदर स्वप्ने...” -

चुलीवरची गरम भाकरी खाऊन संध्याकाळी घरी आल्यावर गोधडीवर बिनधास्त सुखांची झोप घेतो व जगाची सुंदर स्वप्ने बघतो, ज्याची मुले शिक्षणात तरबेज आहेत, बायको कष्टाळू आहे. मनुष्य म्हणून एकदाच मिळणाऱ्या जीवनांवर तो खूप प्रेम करतो. जणू जगण्यातून, श्रमातून, घामातून एका आनंदी व बिनधास्त कलंदराची व्याख्याच तो अंमलात आणतो, परंतु तो कोणत्याही परिस्थितीत शेतकऱ्यांसारखी आत्महत्या करित नाही तर असेल त्या परिस्थितीत दोन हात करून जगतो, संघर्ष करतो, लढत राहतो, हे शेतमजूरालाच सामर्थ्य या कवितेत व्यक्त केलेले आहे.

२.५ मध्यवर्ती कल्पना

या विभागात आलेल्या लोकनाथ यशवंत यांच्या निवडक कवितांमधून समकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक व विज्ञानवादी वास्तवाची ओळख होते. निसर्ग, माणूस व समाजाला अत्यंत उपकारक असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या समतेच्या दृष्टीची मागणी करणारी ही कविता खेडे, शहर व महानगरीय जीवनाचा अत्यंत सूक्ष्म वेध घेणारी आहे. मानवी जीवनातील हतबलता, मजबूरी, मानसिक, बौद्धिक व सामाजिक गुलामगिरीचे दर्शन घडविणारी ही कविता उपमा, उत्प्रेक्षा, यमकांचा जास्त सोस न बाळगता प्रतिमांच्या भाषेत बोलते, संवादी होते तसेच उपाहास व उपरोधाच्या बाजूने जीवनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येते. मराठी काव्यपरंपरेत अशा प्रकारचा उपरोध व उपाहास क्वचितच आढळतो. जीवनमूल्य व कलामूल्य हे मानवी जीवनाच्या सर्वंकष उत्कर्षाला किती कारणीभूत ठरते याचा विचार करूनच कवी कविता लिहितो. या अनुषंगाने या कवितांच्यामधून जीवनानुभव, आत्मशोध व समूहशोध फार महत्त्वाचा वाटतो. या ठिकाणी लोकनाथांची समग्र कविता ही माणसाची कविता वाटते. मानवी शोषणाचा इतिहास, वर्णव्यवस्थेचे भीषण स्वरूप, माणसाला हिन पातळीवर जगायला लावणारी धर्मसूत्रे या साऱ्यांना स्पष्ट नकार देऊन प्रसंगी त्याविरुद्ध विद्रोह पुकारून समतेचे पर्यावरण आणू पाहणारा

कवी खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या भीषण दरीला अधोरेखित करतो. ही कविता सत्यान्वेषी कविता असून ती अनेक वास्तवांचे उत्खनन करणारी कविता आहे. दोन भिन्न सांस्कृतिक जगातील द्वंद्व शब्दबद्ध करताना खुबी इथे दिसते. मानवी जीवनाला व जगण्याला ती कुठेही अडचण निर्माण करत नाही तर हे जीवन कसे अधिक सुंदर होईल याचे दिग्दर्शन करणारी ही कविता आहे. यासंदर्भात महेंद्र भवरे म्हणतात, “एकंदरीत पर्यायी संस्कृतीचा विचार या कवितेने मांडला आहे. पर्यायी संस्कृतीत कसे जगायला हवे याबद्दलची एक निश्चित भूमिका लोकनाथची कविता मांडते.” (महेंद्र भवरे-दलित कवितेतील नवेप्रवाह, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्र. आ. २००१, पृष्ठ-१२) लोकनाथ यशवंत हा क्रांतीकारी मूल्य जाणिव्यांचा पाठीराखा कवी असल्यामुळे समाजात नवे बदल व्हावेत ही त्याची भूमिका आहे. त्यासाठी कवी-जाणीवपूर्वक पुरोगामी विचारांचा आग्रह धरतो.

खेडी व शहरामधील जीवनाच्या वास्तवतेचा सूक्ष्म वेध घेऊन कवी शहरात गावगाड्याची संवेदना हरवल्याचे सांगतो. खेड्यातले माणसाचे मोकळे जगणे व सरळमार्गी वागणे या शहरात अपराध केल्यासारखे होते. शहरात फक्त माणसाला न दुखावता हित साधायचे एवढाच भाग जाणवत असल्याचे कवी सांगतो. सामान्य माणूस, त्याचे श्रम व घामाचा मुलाहिजा बाळगणारी ही कविता दिनदलितांच्या अंतःकरणातील प्रबोधनाचा आवाज व्यक्त करताना दिसून येते. या ठिकाणी आलेल्या प्रत्येक कवितेत कवी सूक्ष्मपणे सर्वस्तरीय घडामोडी व्यक्त करताना आत्मशोध व डोळस समूहशोध घेतो. या कवितांत आलेल्या स्फोटकता या वैशिष्ट्याचा विचार करताना आत्मजाणिव हा घटक महत्त्वाचा आहे. आत्मजाणिवेतून आलेली स्फोटकता अपरिहार्य होताना आढळते. सूचकता हे या कवितांचे काव्यमूल्य आहे.

दिसते. अल्पाक्षर रमणियत्व जोपासणारी ही कविता वाचकांच्या मनाचा ठाव घेते. तिचे आशय आणि विचारांचे व्यापकत्व वाचकाला अंतर्मुख करते. तिचा सूचना करण्याचा वेग खूप असल्याने ती खूप काही गोष्टींवर लीलया व शब्दबरहुकूम भाष्य करताना दिसते. जाणिवांची व्यापक किनार लाभलेली ही कविता जात, धर्म, मूल्यहिनता, माणूसकी व मानवाचे अवमूल्यन खूप सूक्ष्म भाषेत मांडताना, मानवतेचे व लोकशाही मूल्यांचे जीवन विकासासाठी आईच्या काळजाने जतन करताना आढळते.

लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेची भाषा रोखठोक व कमी शब्दात जास्त आशय व्यक्त करणारी आहे. लढा व आव्हाने यांची समर्थपणे बाजू घेवून शोषकांना जाब विचारण्याची ताकद या कवितेत असलेली दिसते. सार्थ भाषा, अर्थाची व्यापकता आणि सूचकता हे या भाषेचे फार मोठे सामर्थ्य आहे म्हणून महेंद्र भवरे म्हणतात, “आव्हानाची भाषा ही कविता समर्थपणे पेलते. प्रतिमा आणि प्रतिकांचा वापर करून संस्कृतीची रूपे या कवितेने साकार केली आहेत.” (महेंद्र भवरे-द.क. न.प्र., शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्र.आ.२००१, पृ.११३) हे साक्षेपी मत आहे. लोकनाथ यशवंत यांची कविता अंतःमुख आणि बहिर्मुख बाजाची आहे. परंतु समाजाची दिशाभूल करणाऱ्या व सर्वहारा समाजाला सर्वदृष्ट्या शोषित ठेवणाऱ्या वृत्तीप्रवृत्तींचा ती धिक्कार करते. ‘माणूस आणि महानगर’ यांचे रक्ताचे नाते दुरापास्त झालेले आहे. ‘परंपरा व आधुनिकता’ यांच्या पेचात महानगरीय अधःस्तरीय जाणिवांचा हा काव्याविष्कार घटना व घटितांचे एक प्रासंगिक संवेदन न राहता ही कविता खऱ्या अर्थाने सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणाची कविता आहे. तिची शब्दकळा ही तेजस्वी व क्रांतीमूल्यांची जाणीव ठेवणारी आहे. संवादात्मक शैली व सूचकता हे वैशिष्ट्य विचार करायला लावणारे आहे. ही कविता आत्मसन्मुख व शोधकांची जननी असून ती कष्टकरी आणि श्रमिकांची बाजू घेऊन वंचित, उपेक्षित व जागे झालेल्या लोकांची भाषा बोलणारी आहे. त्यामुळे ही कविता जगभरातल्या वंचित घटकांना कवेत घेते. अनुभवाला समृद्ध बनवणारी ही कविता आहे. वाचकमनाची दीर्घकाळ बोलणारी ह्या कवितांची शैली आहे. जात, पोटजात, अन्याय, अत्याचार, गुर्मी आणि देवाधर्माच्या धाकात पिडीत वर्गाला कायमचे दडपण्याचे केलेले सूत्र या विरोधात उभी राहणारी लोकनाथ यशवंत यांची कविता मानवमुक्तीच्या लढ्याला निर्णायक आकार देऊ पाहणारी व सामाजिक बांधिलकीच्या एका ध्येयवादी कृतीची निर्धारपूर्वक कल्पकतेतून साकारलेली ही आंबेडकरवादी काव्यशैली आहे. माणूस, निसर्ग आणि समाज यांच्याबद्दलची सामाजिक बांधिलकी मढेंकर, सुर्वे, ढसाळ यांच्या तोडीची आहे. कवीचे आपले अंतस्थ भावविश्व व कविता यांचे अतूट नाते जीवनवादी दृष्टिकोनातून इथे येताना दिसते. सर्वहारा समाजाच्या भावनात्मक वलयांबरोबर ही कविता फिरत राहते. या भावनात्मक वलयाला खोलवर अशा प्रकारची अर्थपूर्णता व आस्वादकता आहे. नेमक्या शब्दात भावना मांडण्याची

२.७ समारोप

२.८ स्वयं-अध्ययन प्रश्नोत्तरे

२.८.१ वस्तुनिष्ठ प्रश्न

❑ योग्य पर्याय निवडा.

१. बुद्ध असे म्हणाले असे म्हटलं
 (अ) दादासाहेबांनी (क) बाबासाहेबांनी
 (ब) काकासाहेबांनी (ड) मार्क्सनी
२. मी एकटा प्रिय आहे त्यांना ते यारीने मिळून मिसळून.
 (अ) बसतात (ब) ऐकतात (क) सांगतात (ड) राहतात
३. खाटीक सर, खूपच आहेत.
 (अ) शहरातील (ब) करुणाकार (क) स्वतंत्र (ड) दयाळू

४. ग्लोबल बेकारी महासत्ता उद्ध्वस्त करत असलेले तिसऱ्या लोकजीवन.
(अ) शहरातील (ब) देशातील (क) युद्धातील (ड) जगातील
५. काही लोक कुत्र्यासाठी ठेवतात चौकीदार.
(अ) बोलणारे (ब) लिहिणारे (क) माजलेले (ड) वाचणारे
६. या घृणास्पद शब्दात आस्था भरली जाते आणि भ्रष्टाचाराचे भलेमोठे आगर असलेले युद्ध थोपवल्या जाते.
(अ) वाद (ब) द्वेष (क) युद्ध (ड) मत्सर
७. एकदाच मिळणाऱ्या करतो खूप प्रेम, आणतो अंमलात कलंदराची व्याख्या.
(अ) आयुष्यावर (ब) जीवनावर (क) जिंदगीवर (ड) निवाऱ्यावर
८. आईने जन्म द्यावा हजारवेळा, मार्कोनीच्या आईने जन्मावे अनेकदा.
(अ) मार्क्सच्या (ब) राईट बंधूच्या (क) शुक्राचार्याच्या (ड) बळीराजाच्या
९. असे किती दिवस तेच ते सांगणार सर.....? अन् अडवून ठेवणार.....??
(अ) जनतेला (ब) बहुजनांना (क) रयतेला (ड) जनसामान्यांना
१०. ते बघतात वाट माझी सदैव प्रियकरासारखी. मी भेटणे हा त्यांचा.
(अ) जल्लोष (ब) सुखलक्षण (क) सतसंगच (ड) आनंदोत्सव

२.९ सरावासाठी प्रश्न

२.९.१ दीर्घोत्तरी प्रश्न

प्रश्न १ : लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेत आलेल्या समकालीन सामाजिक वास्तवाची ओळख करून द्या.

प्रश्न २ : लोकनाथ यशवंत यांच्या निवडक कवितांमधून आलेल्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय या लोकशाही मूल्यांचे स्पष्टीकरण द्या.

२.९.२ लघुत्तरी प्रश्न

प्रश्न १ : लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेतील महानगरीय जीवनातील वास्तव रेखाटा.

प्रश्न २ : लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेत आलेल्या उपमा, उपहास, उपरोध, भाषा व प्रतिभाविश्व इ. वाङ्मयीन मूल्यांची ओळख करून द्या.

૨.૧૦ અધિક વાચન

१. बाकी सर्व ठीक आहे (काव्यसंग्रह) - लोकनाथ यशवंत
२. दलित कवितेतील नवे प्रवाह - महेंद्र भवरे
३. दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र- म. सु. पाटील
४. आंबेडकरी साहित्य - यशवंत मनोहर
५. दलित साहित्य चिकित्सा - सदा कऱ्हाडे

२.११ उपक्रम

१. भारतीय संविधानाचे सार्वजनिक वाचन करा.
२. बुद्ध, कबीर, फुले, शाहू व आंबेडकर यांच्या जीवन व कार्यावर व्याख्याने आयोजित करा.
३. आपल्या महाविद्यालयात, घरामध्ये, परिसरांमध्ये धर्मनिरपेक्ष, विज्ञानवादी व राष्ट्रीय एकात्मता, सामाजिक समता व पुरोगामी विचारतत्त्वांचा प्रचार व प्रसार करणारे उपक्रम राबवा.

घटक - ३

वृत्तपत्रीय लेखन

अनुक्रमणिका

- ३.१ उद्दिष्ट्ये
- ३.२ प्रास्ताविक
- ३.३ विषय विवेचन
- ३.४ समारोप
- ३.५ सरावासाठी प्रश्न
- ३.६ अधिक वाचन
- ३.७ उपक्रम

३.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

- १. वृत्तपत्रीय लेखनकौशल्ये आत्मसात होतील.
- २. नोकरी किंवा अर्थार्जनाच्या एका साधनाची ओळख होईल.
- ३. नाटक आणि चित्रपट परीक्षणाची कौशल्ये आत्मसात करता येतील.
- ४. लिखित भाषा कौशल्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास साधला जाईल.
- ५. मुद्रित माध्यमातील रोजगाराच्या संधी समजून घेता येतील.

३.२ प्रास्ताविक

समाजात राहण्यासाठी माणसाकडे भाषा हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. भाषेशिवाय माणूस, समाज आणि देश अस्तित्वात येऊ शकत नाही. सभोवतालचे अनेक व्यवहार भाषेमुळेच पार पाडले जातात. आपल्या मनातील भावना आणि विचार व्यक्त करण्यासाठी मौखिक आणि लिखित

भाषेचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावार केला जातो. एकाच वेळी अनेकांबरोबर संवाद करण्यासाठी प्रसारमाध्यमे अस्तित्वात आली आहेत. शिलालेख, पत्र, ताडपत्र, ताम्रपट, कीर्तन, सार्वजनिक पोथीवाचन, कथाकथन, भारूड सादरीकरण, लोकनाट्य, तमाशा, विविध सण, यात्रा, उरूस आणि खेळ ही पारंपरिक प्रसारमाध्यमे. याशिवाय दवंडी देऊन सरकारी सूचना वा आदेश प्रसारित होत असे. आठवडी बाजार, लग्न समारंभ, अंत्यविधी आणि निवांत वेळी पारावरच्या गप्पा यांमधूनही विचारांची देवाण-घेवाण होते. काळाच्या बदलानुसार प्रसारमाध्यमांची भर पडली. वर्तमानपत्र, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन ही आधुनिक प्रसारमाध्यमे आहेत. ही तीन माध्यमे म्हणजे क्रांतिकारी साधने मानावी लागतात. वृत्तपत्र हे दृश्य (वाचता येण्याजोगे), आकाशवाणी हे श्राव्य तर दूरदर्शन हे द्रक्-श्राव्य माध्यम आहे.

□ वृत्तपत्र म्हणजे काय?

‘वृत्तपत्र’ या शब्दाला जो अर्थ प्राप्त झाला आहे, तोच अर्थ ‘कोरंट’ (Coranto) आणि ‘गॅझेट’ या शब्दांना पूर्वी मिळालेला होता. कोरंट म्हणजे संकलित वर्तमान किंवा वृत्त. म्हणजे वृत्तपत्रात बातमी असते. बातम्यांसाठीच प्रामुख्याने वृत्तपत्राचा जन्म झालेला आहे. प्रभावी प्रसारमाध्यम म्हणून वृत्तपत्राचा उल्लेख करावा लागतो. एक-दोन माणसांना बातमी पुरवायची असती तर वृत्तपत्राची गरज निर्माण झाली नसती. याविषयी प्रभाकर पाध्ये म्हणतात, “एखादी गोष्ट मोठ्या प्रमाणावर प्रसृत करण्याची निकड भासू लागली, म्हणून वृत्तपत्राची आवश्यकता निर्माण झाली.” (पत्रकारितेची मूलतत्त्वे, पृ. १५) त्यामुळे वृत्तपत्र ही चैनीची, प्रदर्शनाची किंवा वैभवाची बाब नाही, ती एक गरज आहे. दररोजच्या जगण्यासाठी

आणि सभोवतीच्या विविध व्यवहारासाठी आवश्यक असणाऱ्या माहितीचे संकलित भांडार म्हणजे वृत्तपत्र होय.

❑ वृत्तपत्रांचे प्रकार :-

वृत्तपत्र आणि नियतकालिक यात फरक करावा लागतो. विशिष्ट कालावधीत प्रकाशित होणारे नियतकालिक असते. उदा. दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, षण्मासिक, वार्षिक, अनियतकालिक. वृत्तपत्र हे नियतकालिकच आहे, मात्र वृत्तपत्रात आजची बातमी उद्याच्या अंकात आहे तशी प्रसिद्ध केली जात नाही. अत्यंत ताज्या, नव्या, चालू बातम्या वृत्तपत्रात दिल्या जातात. नियतकालिकात मात्र भूतकालीन घडामोडींसह वर्तमानकालीन विषयाचे विवरण व विवेचन आलेले असते. नियतकालिकात बातमी दृष्यम स्थानी असते तर वृत्तपत्रात बातम्या केंद्रस्थानी असतात.

अनपेक्षितता, मानवी स्वारस्यता वा लोकरुची, जवळीकता (निकटता), सत्यता, महत्त्व, स्पष्टता, प्रभावक्षमता ही वार्तामूल्ये म्हणून लक्षात घ्यावी लागतात.

❑ **बातमीदाराचे गुण**

बातमीदाराकडे जिज्ञासा (औत्सुक्य वृत्ती) असली पाहिजे. त्यामुळे सभोवतालातील घडामोडी तो जाणून घेतो. त्यासाठी बातमीदार चौकस वृत्तीचा असला पाहिजे. तो नेहमीच जागरूक वा सतर्क असला पाहिजे. एखाद्या घटनेतले वार्तामूल्य शोधण्यासाठी तो तत्पर असला पाहिजे. त्यासाठी त्याला नेहमीच सक्रिय राहावे लागते. आळस हा त्याचा सर्वांत मोठा शत्रू असतो.

बातमीदार हा निःस्वार्थी, निर्लोभी असला पाहिजे. विशिष्ट लोभ वा स्वार्थ बाळगला गेला तर पत्रकारिता हे समाजसेवेचे व्रत आहे यास तडा बसतो. त्यामुळे त्याच्या बातमीतली सत्यता हरवून जाते.

त्याच्याकडे वैज्ञानिक दृष्टी असेल तर बातमी तर्कशुद्ध रूपात वाचकांपुढे येऊ शकते. तो चांगला वाचक असला पाहिजे. भाषेवर प्रभुत्व पाहिजे. त्याच्याकडे विश्लेषण क्षमता असली पाहिजे. त्याच्याकडे लेखन कौशल्य असेल तर बातमी मूर्त स्वरूपात येऊ शकते.

आजच्या काळात बातमीदार हा संगणक साक्षर असण्याची फार गरज आहे. तो धाडसी असला पाहिजे. सत्य उजेडात आणण्यासाठी धैर्य लागते. बातमी दडपण्यासाठी दबाव आणला जाऊ शकतो. त्याला बळी न पडता त्याने कर्तव्य पार पाडले पाहिजे. कोणा एकाची बाजू न घेता घटनेची चहूअंगाने पडताळणी केली पाहिजे. बातमीदाराची शोधक दृष्टी नव्या बातमीला जन्म देत असते. पत्रकारितेच्या क्षेत्रात प्रवेश करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीकडे यातील अधिकाधिक गुण असतील तर लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून वृत्तपत्राचे स्थान अढळ राहील, असे झाले तर पत्रकारिता ही समाजाचा शिक्षक बनून वावरेल. कोणत्याही देशातील समाजाची कुवत, क्षमता आणि जगण्याचा स्तर वाढण्यासाठी वृत्तपत्राचे योगदान हे अनन्यसाधारण स्वरूपाचे असते.

❑ बातमी : प्रकार आणि मिळण्याचे ठिकाण

बातमी कशी लिहिली जाते, तिची रचना कशी असते हे पाहण्यापूर्वी बातमीचे प्रकार आणि बातम्या मिळण्याचे ठिकाण यांचा शोध घेतला पाहिजे. काही बातमीदार हे स्वतःची वेगळी नोकरी सांभाळत कार्यरत असतात, ते अंशकालीन वा अर्धवेळ बातमीदार असतात. उदा. शिक्षण घेत असताना एखादा विद्यार्थी बातमीदार म्हणून कार्य करू शकतो. काही बातमीदार पूर्णवेळ बातमीदार म्हणून कार्यरत असतात. काहीजण मुक्त पत्रकार असतात. काहीजण फक्त राजकीय बातमीदार असतात. ग्रामीण जीवनातील बातम्या संकलित करणारा ग्रामीण बातमीदार असतो.

विविध क्षेत्रानुसार बातम्यांचे वर्गीकरण केले जाते. सामाजिक वृत्त, राजकीय बातमी, गुन्हेगारी क्षेत्रातील बातमी, शेती क्षेत्रातील बातमी, विज्ञान क्षेत्रातील बातमी, अर्थव्यवहारातील बातमी, क्रीडा क्षेत्रातील बातमी, वाङ्मयीन क्षेत्रातील बातमी, पर्यावरण क्षेत्रातील बातमी, चित्रपट-नाट्य क्षेत्रातील बातमी, संसदीय क्षेत्रातील बातमी, शोध किंवा अन्वेषण स्वरूपातील बातमी, महिला आणि बाल जगतातील बातमी, अशा विविध प्रकारच्या बातम्या लिहाव्या लागतात.

बातमी मिळविण्यासाठी कार्यालयातील टेबल खुर्ची आणि केवळ संगणकाचा उपयोग होऊ शकत नाही. त्यासाठी काही वृत्त संस्थांचीही मदत घ्यावी लागते. भारतात पीटीआय (प्रेस ट्रस्ट ऑफ इंडिया), यू एन आय (युनायटेड न्यूज ऑफ इंडिया), हिंदुस्थान समाचार, समाचार भारती ह्या काही प्रमुख वृत्तसंस्था कार्यरत आहेत. त्यांच्याकडून बातमी मिळविता येते. याशिवाय सरकारी कार्यालये, जाहिराती, अहवाल, चर्चासत्र, परिषदा, अधिवेशन, वाचकांचा पत्रव्यवहार, सभा, संमेलने, जयंती, पुण्यतिथी अशा

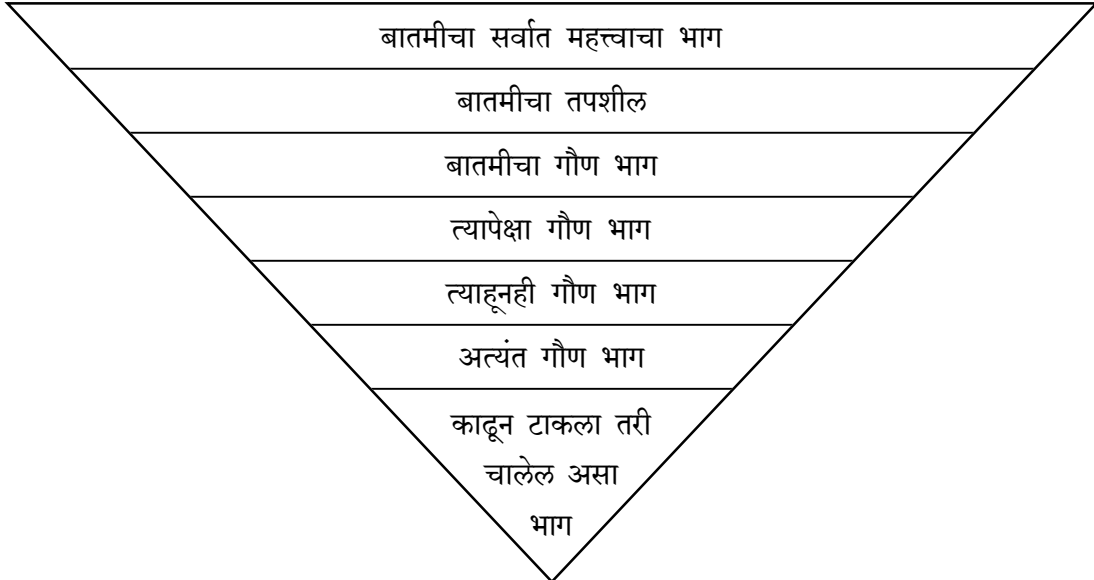
विविध ठिकाणी आणि कार्यक्रमातून बातमी मिळते. घटना घडलेल्या ठिकाणी भेट देऊन, घटनेत सहभागी असलेल्या व्यक्तीकडून बातम्या मिळविता येतात.

❑ बातमी कशी लिहिली जाते?

बातमीदाराला बातमी सापडते कारण तो निरीक्षण करित असतो वा शोध घेत असतो. त्याला बातमी मिळाली म्हणजे जशीच्या तशी तो वृत्तपत्रात छापत नसतो. बातमीसाठी मिळालेली ती कच्ची सामग्री असते. त्याधारे तो बातमीचे लेखन करित असतो. मिळालेल्या माहितीची मांडणी बातमीच्या रूपात त्याला करावी लागते. बातमी अशाच प्रकारे लिहावी याचा कोणताही कायदा वा नियम नाही. वाचकांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी, बातमी वाचायला प्रवृत्त करण्यासाठी काही पायऱ्या, काही एक पद्धत रूढ झाली आहे ती मात्र आत्मसात केली पाहिजे.

बातमी वाचकांपर्यंत स्पष्ट स्वरूपात पोहचण्यासाठी सहा प्रश्नांची उत्तरे बातमीत दिली पाहिजे. त्यास सहा 'क' कार म्हटले जाते. यामध्ये 'काय', 'कुठे', 'केव्हा', 'कोणी', 'कसे', 'का' या प्रश्नांचा समावेश आहे. यामध्ये आणखी काही प्रश्नांची भर घालता येऊ शकते. उदा. कोणाला? किमान 'सहा' प्रश्नांची उत्तरे दिली तरी बातमीचे लेखन पूर्ण होते.

आजच्या धावपळीत प्रत्येक वाचक हा संपूर्ण बातमी सलगपणे वाचेलच असे नाही. त्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा भाग बातमीच्या आरंभी मांडावा लागतो. तो भाग वाचला तरी संपूर्ण बातमी काय आहे, याचा तर्क वाचकाला करता येतो, त्यानंतरचा भाग वेळ मिळेल तसा वाचला अथवा नाही वाचला तरी चालू शकतो. बातमीच्या अशा मांडणीला उलटा त्रिकोण मांडणी म्हटले जाते.

वृत्तपत्रात बातमीबरोबर वृत्तपत्रीय लेखही लिहिले जातात. वृत्तपत्रीय लेखास इंग्रजीत Feature writing असे म्हणतात. A non-news article in a newspaper म्हणजे वृत्तपत्रीय लेख. ज्याला बातमी म्हणता येत नाही असा लेख असे या लेखाचे स्वरूप असते. वृत्तलेख, व्यक्तिविशेष लेख, मुलाखतीतून लेख, ऐतिहासिक लेख, स्फूटलेख, स्तंभलेख या सर्वांमध्ये प्रथम क्रमांकाचा मान अग्रलेखाला दिला जातो. अग्रलेखाला संपादकीय लेख असेही म्हटले जाते. संपूर्ण वृत्तपत्राची जबाबदारी संपादकावर असते. वृत्तपत्राच्या मध्यवर्ती पृष्ठावर अग्रलेखाला जागा दिली जाते. बातम्यांसाठी ज्याप्रमाणे स्वतंत्र वृत्तपृष्ठ असते त्याप्रमाणे अग्रलेखासाठी स्वतंत्र संपादकीय पान असते. बातमीनंतर अग्रलेखाला महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. या पानावर प्रामुख्याने अग्रलेख, साइड आर्टिकल (लेख), एखाद्या समस्येवरील लेख, वाचकांची पत्रे छापली जातात. अग्रलेख हा त्या त्या वृत्तपत्राचा चेहरा असतो. त्यामुळे अग्रलेखाचे स्वरूप समजून घ्यावे लागते.

❑ अग्रलेख : संकल्पना, स्वरूप आणि महत्त्व

‘अग्रलेख’ या शब्दात अग्र आणि लेख हे दोन शब्द आहेत. त्यातील अग्र म्हणजे मुख्य, सर्वांत पुढचा, अगोदरचा आणि महत्त्वाच्या स्थानी असलेला. लेख म्हणजे विशिष्ट विचार प्रतिपादन करणारी भाषिक रचना, ‘वृत्तपत्रातील अत्यंत महत्त्वाचा लेख म्हणजे अग्रलेख’, या विधानात अग्रलेख म्हणजे काय हे समजून येत नाही, मात्र त्याचे स्थान कळते.

स्थानिकपासून ते आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घडणाऱ्या विविध घडामोडी आणि घटनांचे विश्लेषण करणे, त्यामागची कारणमीमांसा करणे, प्रभावित होणारे क्षेत्र आणि घटकांवर प्रकाश टाकणे, त्यातून घडणाऱ्या बऱ्या-वाईट बाबींकडे वाचकांचे लक्ष वळवणे, अशा विविध हेतूने अग्रलेख लिहिला जातो.

अग्रलेख म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी, अग्रलेख कशाला म्हणता येत नाही, याचा विचार करावा लागतो. एखादी बातमी किंवा वृत्त वाचकांपुढे विस्तृत स्वरूपात मांडणे म्हणजे अग्रलेख नव्हे. एखाद्या समस्येवर दिलेली लेख रूपातली प्रतिक्रिया म्हणजे अग्रलेख नव्हे. अग्रलेखासाठी वृत्तपत्रातील विशिष्ट पृष्ठ आणि विशिष्ट जागा जी अढळ स्वरूपात संपादकाने निश्चित केलेली असते, त्यावरूनही तो लेख हा अग्रलेख आहे की नाही हे समजून घेता येते. उदा. आतील दुसरे, चौथे, सहावे किंवा आठवे पृष्ठ आणि त्यातही अगदी डावीकडची बाजू. अशा प्रकारे त्या त्या वृत्तपत्रात अग्रलेखाची जागा ठरलेली असते. विशिष्ट पृष्ठावर वा विशिष्ट जागीच अग्रलेख छपावा याविषयी नियम अथवा दंडक मात्र नसतो. हे झाले अग्रलेखाच्या पृष्ठ आणि स्थानाविषयी.

अग्रलेखात संपादक किंवा अग्रलेख लेखक हा सभोवतालच्या घडामोडींचे विश्लेषण करीत असतो. त्यामागच्या कार्यकारणाचा शोध घेत असतो. घटनेत दडलेल्या सत्याचा शोध घेऊन त्यावर भाष्य करीत असतो. वाचकांना एखादी घटना वा विषय आवडेल की नाही याचा विचार लेखक करीत नाही. ती घटना प्रभाव टाकणारी, जीवनमान बदलवून टाकणारी असेल तर तिची निवड करून अग्रलेख लिहिला जातो. यावरून अग्रलेखाची व्याख्या करता येते. 'सभोवतालच्या घडामोडी, राज्यकर्त्यांचे बदलते धोरण, त्यासाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजना आणि लोकांचे विचार-वर्तन याचे सम्यक विश्लेषण करणारा, वाचकांच्या विचार शक्तीला चालना देणारा लेखनप्रकार म्हणजे अग्रलेख होय.'

प्रत्येक वृत्तपत्रातील अग्रलेख हा त्या-त्या वृत्तपत्राची भूमिका दर्शविणारा लेख असतो. अग्रलेख वाचल्यानंतर त्या-त्या वृत्तपत्राची किंवा संपादकाची भविष्यकालीन वाटचाल लक्षात येते. अग्रलेख वाचणे म्हणजे सभोवतालच्या घडामोडीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण विकसित करणे, वैचारिक समृद्ध होण्याचा अनुभव अग्रलेखामळे येतो.

अग्रलेख हा कोण लिहितो, हे महत्वाचे नसते. लिहिणारी व्यक्ती मात्र जबाबदारीची जाणीव असलेली, पत्रकारितेची पुरेपूर जाण असलेली, बहुश्रुत असलेली आणि काळाची पुढील पावले ओळखणारी असावी लागते. अग्रलेखाच्या खाली या शीर्षकाजवळ लेखकाचे नाव वा ओळख नसते. इतर कोणत्याही लेखाचा कर्ता वाचकांना कळतो. मात्र अग्रलेख/संपादकीय लेख कोणी लिहिला हे समजत नाही. नाव समजले नाही तरी अग्रलेखातील विचार समजून घेता येतात.

❑ अग्रलेख कसा लिहावा?

अग्रलेखासाठी विषयाचे बंधन नसते. मात्र विषयाची मांडणी कशी करावी याचे काही संकेत असतात. शिवाय अग्रलेखाची भाषा कशी असावी याचाही विचार केला जातो. सर्वसामान्य वाचक हा अग्रलेख वाचतोच असे नाही. गंभीर प्रकृतीचे, सारासार विचार करणारे, प्रभाव क्षेत्राची काही प्रमाणात जाण असलेले वाचक अग्रलेख वाचतात. त्यामुळे विषयाचे गांभीर्य ढळू न देता अग्रलेखाचे लेखन होत असते.

वर्तमानकालीन घटनेच्या आधारे बातमी लिहिता येते आणि त्याच घटनेच्या आधारे अग्रलेखही लिहिला जाऊ शकतो, असे असले तरी प्रत्येक बातमी ही अग्रलेखाची सामग्री होऊ शकत नाही. त्यासाठी अशी घटना निवडावी की ज्यातून अग्रलेख लिहिण्यासाठी आधार मिळावा. शिवाय ती घटना मानवाचे जीवन प्रभावित करणारी असावी लागते. ती स्थानिक, राज्य-राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरची असू शकते. त्यामुळे अग्रलेख लिहिण्यापूर्वी अचूक आणि महत्त्वाची घटना निवडणे आवश्यक असते.

निवडलेल्या घटनेत एकापेक्षा अधिक विषय दडलेले असतात. किंबहुना घटनेला विविध पैलू असतात. कोणत्या पैलूच्या आधारे अग्रलेख लिहावयाचा आहे हे निश्चित करावे लागते. उदा. नोटाबंदी, अचानक घडलेल्या अथवा लादलेल्या निर्णयाचे स्वागत करावे की निर्णय धुडकावून लावावा, त्यातील प्रभावशील घटक कोणकोणते असू शकतात याचा शोध घेतला पाहिजे. या घटनेतून विशिष्ट विचार पुढे येतो. भ्रष्टाचाराचे स्वरूप समजून येते, लोकशाही राज्यकारभाराची स्थितीगती समजून येते. नोटाबंदीला सामोरे जाण्यापूर्वीची तरतूद, सोय, सुविधा, पर्याय कोणकोणते आहेत याचाही विचार करावा लागतो. या घटनेवरील विचार प्रतिपादन पन्नास वर्षांनंतर वाचले तरी त्यातील दाहकता, तो काळ, त्यावरील विचार मंथन अमूल्य ठरले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत' मधून लिहिलेले अग्रलेख आजही चळवळीला दिशा दिग्दर्शन करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. अग्रलेख कसा असतो हे समजून घेण्यासाठी 'दै. पुण्यनगरी' मधील एक संपादकीय लेख उदाहरण म्हणून पुढे दिला आहे.

संपादकीय

सज्जनांचा पुरस्कार, दांभिकांचा धिक्कार,

दीनदुबळ्यांचा कैवार, भ्रष्टांवर प्रहार मराठी बोला अभिमानाने!

मराठी भाषा ही देशात सर्वाधिक बोलल्या जाणाऱ्या भाषांमध्ये तिसऱ्या स्थानावर पोहोचली आहे. तेलगूला मागे टाकत हे स्थान मिळवले आहे. पहिल्या स्थानावर हिंदी असून दुसऱ्या स्थानावर बंगाली भाषा आहे. परंतु मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या वाढल्यामुळे प्रत्येक मराठी माणसाला अभिमान वाटायला हवा. इतकेच नाही तर आता अभिमानानेच मराठी बोलायला हवी.

२०११ च्या जणगणनेच्या माध्यमातून देशभरातील भाषांचा अभ्यास करण्यात आला. त्याचा अहवाल सरकारकडून नुकताच जाहीर करण्यात आला, त्यात याचा उल्लेख आहे. दुसरीकडे आता हिंदी भाषेनेही आपला प्रवेश केला आहे. मुंबईसारख्या विविध भाषा बोलल्या जाणाऱ्या शहरात मराठी अनेकदा मागे पडल्याचे दिसते. महाराष्ट्राची राजधानी असलेल्या या मुंबईत मराठीच हतबल झाल्याचे अनेकदा दिसते. काही भागात तर चक्र गुजराती भाषेमध्ये फलक दिसतात. दुकाने असो अथवा रेल्वे स्थानक असो, त्याठिकाणी मराठी भाषेचाच बोलबाला असायला हवा. आज मराठी भाषेतूनच सरकारी कार्यालयात कामकाज व्हायला हवे म्हणून अध्यादेश काढावे लागतात, यावरून मराठी भाषेला किती प्राधान्य दिले जाते हे लक्षात येते. मराठी भाषा राजभाषा व्हायला हवी. तिला अभिजात भाषेचा दर्जा अजूनही मिळत नाही. गेल्या पंधरा वर्षांत तामिळ, संस्कृत, तेलुगू, कन्नड, मल्लालम आणि उडिया या भारतातील पाच राज्यभाषांना केंद्र सरकारने अभिजात भाषा म्हणून घोषित केले आहे. हा दर्जा मराठी भाषेलाच मिळावा म्हणून गेली चार-पाच वर्षे प्रयत्न केले जात आहेत. मात्र त्याला अजूनही यश मिळत नाही. आज मराठी बोलणाऱ्यांची संख्या किती आहे, हे सरकारी अहवालातूनच स्पष्ट झाले आहे. असे असतानाही केवळ राजकीय कारणामुळे जर मराठीचा अभिजात दर्जा थांबवला असेल तर ती शोकांतिकाच म्हणावी लागेल. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा का मिळावा? तर ती भाषा प्रगल्भ आहे. मराठी भाषेला खरोखरच दीड-दोन हजार वर्षांचा समृद्ध असा मोठा इतिहास आहे. मराठीच्या आद्यपर्वातच (इसवी सन पूर्व २०० ते इसवी सन २००) हाल सातवाहनाच्या 'गाथा सप्तशती'सारखा तत्कालीन महाराष्ट्रीय या प्राकृत भाषेतला महत्त्वपूर्ण ग्रंथ निर्माण झाला. राजारामशास्त्री भागवताच्या म्हणण्यानुसार, तर आजच्या मराठी भाषेचे मूळ ज्या तत्कालीन महाराष्ट्रीय भाषेत आहे, ती महाराष्ट्री संस्कृतपेक्षाही प्राचीन आहे. कालपरत्वे त्यात अनेक बदल होत गेले आहेत. ते साहजिकच आहे. भाषेवर बाहेरील भाषांचा प्रभाव पडणे साहजिकच असते. मुंबईतील मराठी भाषा असेल किंवा नागपुरातील मराठी भाषा असेल त्यात अनेक फरक दिसतात. परंतु प्रमाण मराठी भाषा बदलत नाही. मराठीला अभिजात दर्जा मिळाल्यास केंद्र सरकारकडून तब्बल ५०० कोटी रुपयांचे अनुदान मिळते. हे मराठीच्या संवर्धनासाठी वापरले जाऊ शकते. त्याची आज नितांत गरज आहे. महाराष्ट्रात ज्या प्रकारे मराठी भाषेवर हिंदी आणि इंग्रजी भाषेचा प्रभाव वाढला आहे, हे पाहता मराठीला वाचवण्यासाठी ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे. मराठी भाषा अनिवार्य करण्याची गरज आहे. महाराष्ट्रात मराठीच व्यवहाराची भाषा असायला हवी. त्यासाठी सर्वांनी आग्रही असायला हवे. मराठी भाषा ही आपली भाषा आहे आणि ती बोलायला लाज वाटू नये. मराठी भाषेचा इतिहास आणि गोडवा पाहता कुणालाही भुरळ पडू शकते. मराठी भाषा ज्ञानभाषा झाली तर त्याचा उपयोग अधिक चांगला होऊ शकतो. मराठीचे संवर्धन करण्यासाठी मराठी साहित्य संमेलन हे महत्त्वाचे ठरू शकते. मात्र तो उत्सव व्हायला हवा. सर्वसमावेशक असा हा उत्सव असायला हवा.

(पुण्यनगरी, दि. २९ जून २०१८)

अग्रलेख लिहिताना संदर्भाचा पुरवठा करावा लागतो. उदा. यापूर्वी नोटाबंदी झाली होती का? तिचे स्वरूप कसे होते? त्याचे परिणाम काय झाले? किंवा मंदिर प्रवेश चळवळी यापूर्वी झाल्या होत्या का? वर्तमान काळात काही मंदिरात स्त्रियांना प्रवेश निषिद्ध असतो. त्यामागची मानसिकता, शास्त्र, विज्ञान, प्रथा, रूढी यांची चिकित्सा करावी लागते. त्यासाठी निर्भिडता आवश्यक असते. अनेक विचारवंतांपैकी महत्त्वाच्या अभ्यासकांच्या मताचा आधारही घेता येतो. तटस्थपणे विषयाची मांडणी करून शेवटी विशिष्ट एका विधानवजा निष्कर्षापर्यंत अग्रलेख नेला पाहिजे.

एकूणच, अग्रलेख/संपादकीय लेख हे वाचकांची मते बनविण्यासाठी, त्यांच्यात चिकित्सक दृष्टी यावी यासाठी, लोक विचारप्रवण व्हावेत यासाठी, सामाजिक जाण विकसित होण्यासाठी, लोकजागरण आणि लोकशिक्षणासाठी, सुधारणा आणि परिवर्तन यासाठी उपयुक्त ठरतात. समाजपोषक अग्रलेख लिहिणे ही अग्रलेख लिहिणाऱ्या लेखकाची फार मोठी जबाबदारी असते. एम. पी. एस. सी., यू. पी. एस. सी. सारख्या परीक्षांना सामोरे जाणाऱ्यांसाठी अग्रलेख हा माहितीचा एक खजिना असतो.

वृत्तपत्रीय लेखनामध्ये वाचकांच्या पत्रांना विशेष स्थान दिले जाते. संपादकीय पृष्ठावर वाचकांची पत्रे छापली जातात; यावरून अशा पत्रांना किती महत्त्व दिले जाते हे लक्षात येते. बातमीदाराला बातमी लिहिताना स्वतःचे विचार किंवा मत बाजूला ठेवावे लागते. याउलट वाचकांच्या पत्रव्यवहारात मात्र मुक्तपणे आपली मते मांडण्यास मुभा असते. अभिव्यक्तीस्वातंत्र्याचा पुरेपूर उपयोग वाचकांना करता येण्याचे एक माध्यम म्हणून वाचकांच्या पत्राकडे पाहता येते.

दिवसापुरते मर्यादित, दररोज नव्याने आल्यामुळे मागच भूतकाळात दडपले जाणारे असे असते. वाचकांचा पत्रव्यवहारही असाच असतो. दररोज नवनव्या पत्रांची भर पडत जाते. असे असले तरी हा पत्रव्यवहार पुढे संग्रहरूपात आला तर तो एक ऐतिहासिक दस्तऐवज ठरू शकतो. त्यामुळे वाचकांचा पत्रव्यवहार, त्याची संकल्पना, हेतू, स्वरूप आणि लेखनपद्धती समजून घेणे आवश्यक ठरते.

वृत्तपत्राचा खप आणि वाचकांची संख्या यात मोठे अंतर असते. सार्वजनिक वाचनालयात जाऊन, शेजारी वा मित्राकडे जाऊन वृत्तपत्र वाचणारे वाचक मोजता येत नाहीत. त्यातील काही वाचक हे अत्यंत चोखंदळ असतात. निवडक बातम्या वाचून ते संपादकीय वाचतात. अशावेळी ते वाचकांची पत्रेही वाचतात. प्रत्येक वाचक हा त्याच्या त्याच्या आवडीप्रमाणे वृत्तपत्रातील विविध लेखन वाचत असतो. त्यातील बहुतांशी वाचक 'आपण काय वाचले?' हे लगेच विसरून जातात. वेळ जाण्यासाठीच त्यांचे वाचन चाललेले असते. काही वाचक निवडक बातम्या वाचतात. काहीजण पुरवणीला, त्यातील रंजक बाबींना सर्वप्रथम जवळ करतात. काहींना अग्रलेख वाचावासा वाटतो. काही वाचकांना अग्रलेखाचे, संपादकीय लेखाचे पृष्ठ असते हे माहीतही नसते. काहीजण फक्त शब्दकोड्यासाठी वृत्तपत्र विकत घेतात. जाहिरात वाचणाराही वाचक वर्ग असतो.

❑ वाचकांची पत्रे म्हणजे काय?

वृत्तपत्राच्या संपूर्ण वाचकांपैकी काहींनाच प्रतिक्रिया द्यावीसी वाटते. वृत्तपत्र वाचून वा सभोवतालच्या घडामोडी पाहून विचारप्रवण होणारे वाचक मोठ्या संख्येने असले तरी त्याविषयी प्रतिक्रिया व्यक्त करणारे वाचक बोटावर मोजण्याइतके असतात. 'आपली प्रतिक्रिया मते, विचार आणि खाजगी वा सार्वजनिक समस्या पत्राद्वारे संपादकांपर्यंत पाठविण्याच्या कृतीला 'वाचकांचा पत्रव्यवहार' असे म्हणता येते.

वाचकांची पत्रे म्हणजे विचार-भावना व्यक्त करण्याचा एक लेखनप्रकार आहे. वृत्तपत्रात ‘सदर’ स्वरूपात अशी पत्रे छापली जातात. याविषयी प्रभाकर पाध्ये म्हणतात, “वाचकांचा पत्रव्यवहार हे सदर म्हणजे वाचकांची व्यक्तिगत किंवा एखाद्या गटाची गाऱ्हाणी मांडण्याची किंवा दुःखे वेशीवर टांगण्याची जागा.....” (पत्रकारितेची मूलतत्त्वे, पृ.२४) यावरून वाचक हा खाजगी किंवा सार्वजनिक अशा दोन्ही अंगांना पत्रात स्थान देत असतो असे मानता येते. त्यामुळे व्यक्तिगत किंवा सामूहिक जीवनाबाबत पत्र स्वरूपातील प्रांजळ अभिव्यक्ती म्हणजे वाचकांचा पत्रव्यवहार होय.

वाचक पत्र लिहून जाहीरपणे आपले मत व्यक्त करित असतो. मनातली घुसमट असो वा विचार, सार्वत्रिक स्वरूपात मांडून हलका होत असतो. त्याला आशा वाटत असते की आपले म्हणणे कुणी तरी विचारात घेईल. शेतकरी आभाळाकडे पाहून आशाळभूतपणे आज ना उद्या पाऊस पडेल असा विचार

सर्वांची इच्छा असते. आपल्या मनातील भावना कुणी तरी व्यक्त करत आहे, ही समाधानाची बाब असते. रस्त्यावर पडलेल्या खड्ड्यांचा त्रास चार भिंतीच्या कार्यालयातील आणि चारचाकीतून फिरणाऱ्या अधिकाऱ्यांना कधीच होत नसतो. दुचाकीस्वारांची प्रातिनिधिक ओरड वाचकांच्या पत्रातून व्यक्त होत असते.

वाचकांचे पत्र झोपलेल्या किंवा झोपेचे सोंग घेतलेल्या अधिकाऱ्यास जागे करू शकते. जोपर्यंत कुणी तक्रार करीत नाही तोपर्यंत सर्व काही ठीक आहे अशी मानसिकता बनलेल्या कर्मचाऱ्यांना त्यांचे कर्तव्य दाखवून देण्याचे कार्य वाचकांची पत्रे करतात. वरिष्ठांची अवकृपा होऊ नये या भीतीपोटी तरी तो बरेच दिवस लक्षात येत नाही. ती लक्षात आणून देण्याचे कार्य वाचकांची पत्रे करतात.

वाचकांची पत्रे सर्वसामान्य नागरिकांच्या वर्तनावरही नियंत्रण ठेवण्याचे काम करतात. पर्यटन क्षेत्राजवळ टाकलेल्या पाण्याच्या रिकाम्या बाटल्या, प्लॅस्टिकच्या पिशव्या, खाद्याची पाकिटे ही पर्यटकांनीच टाकलेली असतात. आपण पर्यावरण धोक्यात आणत आहोत याची जाणीव नसलेल्या नागरिकांच्या वर्तनावर अंकुश ठेवण्यासाठी अशी पत्रे उपयुक्त पडतात. पुढे नमुना म्हणून छापलेले वाचकाचे पत्र हे २९ जून २०१८ च्या 'पुण्यनगरी' मध्ये आलेले आहे. या पत्रातील श्री. मयूर ढोलम या पत्रलेखकाचे विचार आपल्या कर्तव्याचे भान आणून देण्यासाठी ते उपयुक्त ठरते. प्रश्न अगदी लहान वाटू शकतो पण त्याची तीव्रता भयंकर असते. असे पत्र भविष्यात होऊ शकणाऱ्या अनिष्ट घटनेला पायबंद घालू शकते. त्यामुळे वाचकांची पत्रे म्हणजे नागरिकांच्या विचार-वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याचे एक साधन आहे.

रस्त्यावर कचरा टाकू नका

कोकणात पर्यटन वाढते आहे. मालवणला तारकली, देवबाग, चिबला, कोळंब, मालवण किल्ला या समुद्र किनाऱ्यावर स्कूबा तसेच इतर राईडची बोटिंगची मजा घ्यायला येणाऱ्या लोकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. सोबतीला मालवणी जेवण आणि निसर्ग सौंदर्य आहेच; पण याच कोकणात सुट्टीला मज्जा करायला गाड्यांनी येणारे मात्र येता जातांना चालत्या गाडीतून बिनधास्त पाण्याच्या प्लास्टिक बाटल्या, पिशव्या, वेफर्सची पाकिटे तर काही गाड्यातून दारूच्या बाटल्याही फेकतात आणि पुढे निघून जातात. त्यामुळे कणकवली-आचरा-मालवण या रस्त्यावर दोन्ही बाजूला कचऱ्यांचा खच पडलेला दिसतो आणि त्यामुळे कळत नकळत या पर्यटकाकडून पर्यावरणाचे निसर्गाचे नुकसान होते आहे. कोकणचे सौंदर्य टिकवण्यासाठी ठिकठिकाणी ‘कचरा टाकू नये’चे फलक लावावेत. तसेच कचरा टाकणाऱ्यांवर कारवाईही करावी.

मयूर ढोलम, कोळंब, मालवण

लागते. “मानवी सृजनशीलतेचा एक आविष्कार म्हणजे कला असे म्हणता येईल.” (वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश, पृ. १४७) या व्याख्येच्या आधारे कलेचे स्वरूप लक्षात घेता येते.

विशिष्ट ध्येयपूर्तीसाठी मानवाने केलेली कलात्मक कृती म्हणजे कला, इंग्रजीत त्यासाठी आर्ट हा शब्द योजिला आहे. विशिष्ट कल्पना मूर्त वा अमूर्त स्वरूपात साकार होण्यासाठी मानवांकडून होणारी कृती म्हणजे कला होय. त्यासाठी कलात्मकता हवी असते. सभोवतालमधून काही तरी नवीन करण्यासाठी ती एक धडपड असते. त्यामुळे नावीन्य हा कलात्मकतेचा विशेष असतो. आहे त्यापेक्षा वा आहे त्यातून नवीन निर्माण करणे यासाठी केलेली कृती कलेला जन्म देत असते. मानवाच्या कलात्मक कृतीमुळे किंवा क्रियेमुळे कलाकृती निर्माण होत असते.

सौंदर्य हा कलाकृतीचा अंगभूत वा प्राणभूत घटक असतो त्यामुळे मानवाची एखादी कृती ही कला ठरते. कलेचे मुख्य दोन प्रकार पडतात, एक मुख्य कला आणि दुसरी गौण कला. मुख्य कलांमध्ये ललित कलांचा आणि गौण कलांमध्ये उपयोजित (उपयुक्त) कलांचा समावेश केला जातो. ललित कलांची निर्मिती ही सौंदर्यासाठी आणि सौंदर्याच्या आस्वादासाठी असते. उपयोजित किंवा उपयुक्त कलांचा व्यवहारासाठी उपयोग केला जातो. या आधारे कलेचे प्रयोजनही लक्षात येते.

भाकर व्यवस्थित भाजलेली असावी की ती दिसायला गोल, छान, सुंदर आणि न चिरलेली असावी? या प्रश्नाच्या उत्तरात कलाकृतीचे प्रयोजन सापडते. माणसाला माणूस म्हणून जगाचे असेल तर भाकर तयार करायच्या कृतीमध्ये दोन्ही बाबी हव्या असतात. घर हे राहण्यासाठी दणकट असावे तसे ते दिसायलाही चांगले (सुंदर) असले पाहिजे. मात्र काही कलांचा उपयोग फक्त सौंदर्यनिर्मिती आणि सौंदर्याचा आस्वाद घेण्यासाठीच होत असतो. उदा. संगीत, चित्र, नृत्य, वाड्मय.

एखादी कला सौंदर्यासाठी निर्माण झाली असली तरी तिचा अन्य कारणांसाठी उपयोग करून घेतला जाऊ शकतो. उदा. नृत्यकला, नृत्य करणारा आणि त्याचवेळी नृत्य पाहणारा यांना नृत्यातून एकाच वेळी वेगवेगळ्या बाबी साध्य करता येतात. नृत्यांगना नृत्यकला सादरीकरणातून शरीर व्यायाम आणि कला सौंदर्य (आत्मसुख) प्राप्त करू शकते. पाहणाऱ्यांना सौंदर्यानुभूती प्राप्त होऊ शकते. Art is beautiful and useful असे म्हटले जाते, तेव्हा त्यात दुहेरी हेतू दडलेला लक्षात येतो.

यापुढे जाऊन विविध कलांचे वर्गीकरण करता येते. संगीत ही कलात्मक कला आहे. चित्र, शिल्प, वास्तू, छायाचित्र यासारख्या कला अवकाशात्मक कला आहेत. साहित्याला शब्दकला म्हणता येते. नाटक, नृत्य, संगीत ह्या तीन कला प्रयोगनिष्ठ कला आहेत. केवळ दृश्य स्वरूप लाभलेल्या कलांमध्ये चित्र, शिल्प आणि वास्तू यांचा समावेश करता येतो. संगीत ही श्राव्यकला आहे. नाटक आणि चित्रपट ह्या दोन कला मात्र संमिश्र कला आहे. नाटक आणि चित्रपटाचे आरंभीचे रूप हे शाब्दकलेचे

असते. त्यानंतर तिला सादरीकरणाचे (Performing Art) रूप प्राप्त होते. शिवाय एकाच वेळी त्यांना दृश्य आणि श्राव्य रूप मिळते. शिवाय नाटक आणि चित्रपटात अनेक कला सादर होत असतात म्हणून ह्या दोन कलांना संमिश्र कलेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. अशा कलांचे परीक्षण करायचे किंवा मीमांसा करायची, ती कोणत्या निकषाधारे करायची, याचाही अभ्यास करावा लागतो.

❑ कलापरीक्षण किंवा कलामीमांसा

‘मीमांसा’ हा शब्द चिकित्सा किंवा विश्लेषण या अर्थाने वापरला जातो तर ‘परीक्षण’ हा शब्द तपासणी या अर्थाने वापरला जातो. परीक्षण या मीमांसेच्या काही कसोट्या असतात, त्यांचा अवलंब करून पारख केली आणि विशिष्ट निष्कर्ष मांडला की परीक्षण वा मीमांसा पूर्ण होते. कलेच्या परीक्षणासाठी सुद्धा त्या त्या कलेचे काही अंगभूत विशेष असतात त्याचा शोध घेतला जातो. कलापरीक्षण वा कलामीमांसा यात कलेचा शोध घेतला जातो म्हणजे कलेला प्राधान्य दिले जाते. कला हे मध्यवर्ती सूत्र असते. एखादी वस्तू सुंदर आहे असे म्हणताना सौंदर्याचे काही निकष असतात, ते शोधले जातात. कोणत्याही कलेत काही कलामूल्ये असतात, कलातत्त्वे असतात, त्याची पारख केली जाते. कलाकृतीचा आस्वाद घेणे आणि जाणवलेला आस्वाद व्यक्त करणे यातून कलापरीक्षण अथवा कलामीमांसा घडते.

चित्रपट किंवा नाटक ही कला आहे असे निश्चित केल्यानंतर तिचे परीक्षण करण्यासाठी या कलांमधील कलामूल्ये शोधली पाहिजेत. हे शोधण्यासाठी नाटक आणि चित्रपट या कलांचे अंगभूत विशेष कोणते आहेत यांचा अभ्यास होणे अपेक्षित असते. ह्या दोन्ही कलांचे परीक्षण कसे करायचे, हे पाहण्यापूर्वी नाटक आणि चित्रपट ह्या कलाप्रकारांचे विशेष अभ्यासावे लागतात.

■ नाटक ही शाब्द आणि प्रयोगरूप कला

कथा, कविता, कादंबरी अशा प्रकारांप्रमाणे नाटक हा एक साहित्यप्रकार आहे. शिवाय रंगमंचावर तो सादर होत असल्यामुळे तो कलाप्रकारही आहे. यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणे नाटक ही संमिश्र कला आहे. नाटकाचा आस्वाद दोन प्रकाराने घेता येतो. नाटकाची संहिता किंवा नाटकाचे पुस्तक वाचून आणि रंगमंचावर सादर झालेले नाटक पाहून नाटक अनुभवता येते. दोन्ही आस्वादांमध्ये फरक असतो. वाचनीय स्वरूपात नाटक अनुभवणे आणि इतर प्रेक्षकांसह दृश्य-श्राव्य स्वरूपात नाटक अनुभवणे यात कमालीचा फरक असतो.

नाट्यग्रंथाचे वाचन करताना शब्दांचा माध्यमातून संवाद आणि संवादांच्या माध्यमातून कथानक समजून येते. त्यास नाटकाची मूळ संहिता म्हणतात. मूळ संहितेचा विचार करताना नाटक हा

साहित्यप्रकार आहे याचे भान येथे. नाटक हा कलाप्रकार आहे हे समजून घेण्यासाठी नाटकाच्या नाट्यसंहितेचा विचार करावा लागतो. नाटकात संवाद, प्रसंग आणि व्यक्तिरेखा असतात. अरविंद वामन कुलकर्णी म्हणतात, “संवाद हे मूलद्रव्य आणि प्रसंग हे माध्यम याद्वारा होणारा एक नाट्यमय किंवा संघर्षमय कथात्मक अनुभव म्हणजे नाटक होय.” (मराठी नाट्य-लेखन तंत्राची वाटचाल, पृ.२) रंगभूमीवर दृश्य रूपात, संवादांच्या आधारे आणि प्रसंगांच्या माध्यमातून पात्रांकरवी सादर होण्यासाठी रचलेली साहित्यकृती म्हणजे नाटक.

नाटक रंगभूमीवर सादर होत नाही तोपर्यंत ते मूळ संहितेच्या, कथानकाच्या किंवा विशिष्ट आशयाच्या रूपात वाचकांसमोर येते. मूळ संहितेतून सादरीकरणासाठी नाट्यसंहिता तयार केली जाते तेव्हा नाटक प्रयोगासाठी सिद्ध होते. प्रयोगांती नाटकाला पूर्ण रूप प्राप्त होते. कादंबरीतील कथानक गतिमान होण्यासाठी निवेदन असते परंतु नाटकातील कथानकाची वाटचाल करण्यासाठी संवाद आणि प्रसंग असतात. नाट्यसंहितेत अंक, प्रवेश, दृश्य, अभिनय-नेपथ्य यांविषयी सूचना असतात, पात्रांचे वर्णनही दिलेले असते, संगीत आणि प्रकाश योजनेच्या सूचनाही दिल्या जातात. सादरीकरणासाठी मूळ संहितेत काही वेळा बदल करावे लागतात.

नाटकात नाट्य असावे लागते. दोन वा अधिक पात्रांच्या संवाद-अभिनयातून निर्माण झालेला संघर्ष म्हणजे नाट्य. संवादामुळे काहीच घडत नसेल तर नाट्य निर्माण होत नाही. संघर्ष म्हणजे भांडण नव्हे. 'संघर्ष' या शब्दातून स्थिती, वास्तव, प्रत्यय किंवा पेच असा अर्थ ध्वनित होतो. नाटकासाठी संघर्ष वा नाट्य फार आवश्यक असते. त्यासाठी पात्रे, त्यांचा अभिनय, भाव (शृंगार, करुण, वीर, अद्भूत, हास्य) यातून काही तरी प्रत्ययास येत असते. हा प्रत्यय नाट्यानुभूती देत असतो. त्यामुळे नाटककारास नाटक लिहिताना काही व्यवधाने पाळावी लागतात.

नाटकासाठी लिहिलेले संवाद, प्रसंग, दृश्ये, पात्रे हे प्रत्यक्ष रंगमंचावर जिवंत स्वरूपात सादर करता येतात की नाही, याचा विचार नाटककार करित असतो. नाटकासाठी आवश्यक असणारा एक घटक जरी कमकुवत असेल ते नाटक रंगमंचावर सादर करता येत नाही. त्यामुळे कथानकात जेवढे नावीन्य असते तेवढेच सामर्थ्य संवाद, पात्र योजना, प्रसंग आणि दृश्यांमध्ये असले पाहिजे. आरंभीची संगीत नाटके, फार पूर्वीपासून प्रचलित असणारा तमाशा (लोकनाट्य), पुढे आलेली गद्यात्म नाटके, त्यातही नाट्यतंत्रात झालेले बदल, आधुनिक तंत्रज्ञानात, रंगमंचात झालेले बदल लक्षात घेऊन नाटक परीक्षण केले पाहिजे.

❑ नाटक परीक्षणाची लेखनपद्धती

ग्रंथपरीक्षण आणि एखाद्या कलाप्रकाराचे परीक्षण यात फरक केला पाहिजे. कथासंग्रह, कादंबरी

प्रयोगादरम्यान लगेच मिळत असते. चित्रपटगृहातील प्रेक्षकांची प्रतिक्रिया सिनेकलावंतांना लगेच कळत नाही. नाटकातील कलावंत प्रयोगागणिक आपल्या अभिनयात बदल करू शकतो. चित्रपटातील कलावंतांनी एकदा अभिनय केला की त्यात सुधारणा करता येत नाही.

‘चित्रपट’ या शब्दासाठी इंग्रजीमधील 'Film' हा शब्द वापरला जातो. ‘चित्रपट’ या शब्दात चित्र आणि पट हे दोन शब्द आहेत. गतिमान चित्रांचा पडदा म्हणजे चित्रपट असे साधारणपणे म्हणता येते. चलच्चित्रांची मालिका पडद्यावर मांडून सिनेमागृहात दाखविली जाणारी कला म्हणजे चित्रपट. चित्रपटात चलच्चित्रे असतात, ध्वनी असतो, प्रकाश असतो, त्यातून एखादी कथा दाखविली जाते. त्यामुळे ध्वनी आणि चलच्चित्रांच्या माध्यमातून पडद्यावर मांडलेली कथा म्हणजे चित्रपट होय.

कोणत्याही भाषेत चित्रपट तयार करण्यासाठी आवश्यक असणारे घटक एकसारखेच असतात. चित्रपट आकारास येण्यासाठी पहिली आवश्यक बाब असते ती म्हणजे पटकथा. पटकथा ही चित्रपटाचे शाब्दरूप असते. पटकथा लेखक चित्रपटाचे शूटिंग करण्यासाठी आवश्यक असणारे कथानक दृश्य-संवाद-प्रसंग-ध्वनी-अँगल-जवळचे/दूरचे चित्र, धावते-स्थिर चित्रीकरण अशा सूचना मांडत असतो.

पटकथेला अनुलक्षून कास्टिंग म्हणजे पात्रानुसार कलावंतांची निवड केली जाते. चित्रपटाचा दिग्दर्शक पटकथेनुसार कलावंतांकडून संवाद व अभिनय करवून घेतो. ज्या पार्श्वभूमीवर कथा घडते त्या ठिकाणाची निवड केली जाते. वातावरण, त्याचा काळ, वेळ यानुसार तयारी केली जाते. चलच्चित्रीकरणाचा कॅमेरा घेऊन चित्रीकरण पूर्ण होते. त्यानंतर संकलन, संपादनी (एडिटिंग) केली जाते, चित्रमालिका तयार केली जाते; संगीताची जोड दिली जाते. डबिंग ही प्रक्रिया ही पूर्ण केली जाते. पात्राच्या मुखातील संवादासाठी आवाज दिला जातो. चित्रपट सेन्सॉर बोर्डाकडे पाठवून त्यानुसार दुरुस्त्या केल्या जातात. प्रमाणपत्र मिळते आणि चित्रपट प्रेक्षकांसाठी तयार होतो. चित्रपट परीक्षणापूर्वी चित्रपटाची निर्मिती कशी होते. हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यानंतर चित्रपट परीक्षणाचे लेखन कसे करायचे? याचा विचार केला पाहिजे.

❑ चित्रपट परीक्षणाची लेखनपद्धती

चित्रपट ही कला आहे. प्रेक्षकांचे मनोरंजन व्हावे या मूळ हेतूने चित्रपटाची निर्मिती केली जाते. रंजनाबरोबरीने समाजप्रबोधन होते की नाही याचाही विचार चित्रपट बनविताना केला जातो. एखादा चित्रपट चित्रपटगृहात लागलेला असतो. त्याकडे प्रेक्षकांचे लक्ष जातेच असे नाही. मोजक्या प्रेक्षकांसह चित्रपट चालत असतो. अशा वेळी वृत्तपत्रात त्याविषयी लिहून आले आणि त्याची वाखाणणी योग्य पद्धतीने केलेली वाचायला मिळाली तर चित्र बदलू शकते. चित्रपट परीक्षणामध्ये

वृत्तपत्रीय लेखनात विविध बाबी येत असल्या तरी येथे बातमी लेखन, अग्रलेख (संपादकीय), वाचकांचा पत्रव्यवहार आणि नाटक/चित्रपट परीक्षण या चार घटकांचाच विचार केला आहे. आजची पिढी वृत्तपत्रापासून दूर नसली तरी लेखनपद्धतीपासून दूर आहे. नोकरीचे किंवा अर्थार्जनाचे एक साधन म्हणून वृत्तपत्रीय लेखनाकडे पाहता येते. या चारही घटकांच्या लेखनाची कौशल्ये आत्मसात करता येतात. वृत्तपत्रात त्या त्या लेखनाखाली लेखकाचे नाव छापले जाते; वाचकांमध्ये प्रसिद्धी मिळते, त्यातून मिळणारा आनंद आणि वाढणारा आत्मविश्वास जीवन जगण्यासाठी उपयोगी पडतो.

३.५ सरावासाठी प्रश्न

१. तुमच्या महाविद्यालयातील मराठी भाषा दिनानिमित्त आयोजित करण्यात आलेल्या कार्यक्रमाची वर्तमानपत्रासाठी बातमी तयार करा.
२. बातमी म्हणजे काय ते सांगून बातमीदाराकडे कोणते गुण असले पाहिजेत याची चर्चा करा.
३. अग्रलेख संकल्पना, स्वरूप आणि महत्त्व स्पष्ट करा.
४. नाटक ही प्रयोजनरूप कला आहे सिद्ध करा.

१. प्रभाकर पाध्ये, “पत्रकारितेची मूलतत्त्वे”, मेहता प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. ल. रा. नसिराबादकर, “व्यावहारिक मराठी”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. राजन गवस, अरुण शिंदे, गोमटेश्वर पाटील (संपा.), “भाषिक सर्जन आणि उपयोजन”, दर्या प्रकाशन, पुणे.
४. सुहासकुमार बोबडे, “मराठी भाषा : उपयोजन आणि सर्जन”, शांती पब्लिकेशन, पुणे.

उपयोजित व स्पर्धा परीक्षेसाठी लेखन

अ) पत्रलेखन

अनुक्रमणिका

४.१ उद्दिष्टे

४.२ प्रस्तावना

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ पत्रलेखन : स्वरूप

४.३.२ पत्रलेखनाचे प्रकार

४.३.३ व्यावसायिक वा कार्यालयीन पत्रलेखनासाठी आवश्यक घटक

४.४ प्रात्यक्षिकासह पत्रलेखन

४.५ पत्रलेखनाचे बदलते स्वरूप : ई-पत्रव्यवहार

४.६ समारोप

४.७ सारावासाठी प्रश्न

४.८ अधिक वाचन

४.९ उपक्रम

४.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

१. पत्रलेखनाचे स्वरूप लक्षात येईल.

२. कौटुंबिक पत्रव्यवहार व कार्यालयीन पत्रव्यवहाराचे स्वरूप लक्षात येईल.

४.२ प्रस्तावना

पत्रलेखन ही एक कला आहे. ते एक महत्त्वाचे लेखनकौशल्य आहे. प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या ना

कोणत्या कारणासाठी पत्रव्यवहार करीत असतो. पत्रलेखन म्हणजे दोन व्यक्ती किंवा दोन संस्थांना जोडणारा सुकर मार्ग आहे. पत्रव्यवहारामुळे परस्परांमध्ये विचार, भावना आणि संदेशांची देवाण-घेवाण होते. पत्रलेखनामध्ये पत्रलेखकाच्या विचारांचे, भाव-भावनांचे, अंतरंगाचे व व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. ते अक्षररूप असल्याने कायमचे टिकते. महनीय व्यक्तित्वाच्या पत्रव्यवहारातून समकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. पत्रव्यवहार हा जीवनाशी आणि समाजवास्तवाशी संवाद साधणारा भक्कम पुरावाच असतो.

४.३ विषय विवेचन

पत्रलेखन म्हणजे स्थलावकाश व कालावकाश यांचे तारतम्य ठेवून केलेला लेखनरूपी संवाद होय. लिहिणारा आणि वाचणारा यांच्यामध्ये खुल्या मनाने झालेला संवाद म्हणजे पत्रलेखन होय. पत्रलेखन ही जशी एक कला आहे तसेच हे एक शास्त्रदेखील आहे. पत्रात पत्ता कोठे असावा, तारीख कोठे असावी, शेवट कसा करावा याचे काही संकेत ठरलेले असतात. यशस्वी पत्रलेखनासाठी या गोष्टी अपेक्षित असतात. याचे स्वरूप खालीलप्रमाणे :-

पत्राच्या वरच्या बाजूस उजव्या कोपऱ्यात पत्रलेखकाचे नाव, पत्ता व दिनांक लिहिण्याचा संकेत आहे. पत्र पाठवणाऱ्या व्यक्तीचे नांव लिहिणे अपेक्षित आहे. पत्राच्या वरच्या बाजूस उजव्या कोपऱ्यात पत्रलेखकाचे नांव, पत्ता व दिनांक लिहावा. व्यक्ती किंवा संस्था, पदनाम, वसाहतीचे नाव, शहराचे नाव आणि पिनकोड अशा क्रमाने पत्ता लिहिला जातो. आजच्या काळात त्वरित संपर्कासाठी दूरध्वनी क्रमांक, भ्रमणध्वनी क्रमांक, ई-मेल, फॅक्स क्रमांक देतात.

उदाहरणार्थ,

२. दिनांक :-

३. पत्र स्वीकारणाऱ्याचे नाव व पत्ता :-

प्रति,

४. विषय :-

५. संदर्भ :-

देणे आवश्यक असते. उदा.

संदर्भ : आपले दिनांक २७ फेब्रुवारी, २०१९ चे पत्र.

किंवा

संदर्भ : कममि/आस्था/१००४, दि. २९ फेब्रुवारी २०१९.

૬. અભિવાદન :-

अभिवादन याला ‘मायना’ असेही म्हणतात. पत्राच्या सुरुवातीला ज्याला पत्र लिहायचे आहे त्याचे नाव लिहिल्यानंतर त्याखाली मायना लिहावा. कौटुंबिक पत्रात आई-वडिलांना ‘तीर्थरूप’, गुरुजनांना ‘गुरुवर्य’, मित्रांना ‘प्रिय मित्र’ किंवा इतरांना ‘श्री.रा.रा.’ असे लिहिण्याची पद्धत रूढ आहे. व्यावसायिक पत्रात सर्वसामान्यपणे महोदय/महोदया असे लिहिण्याची पद्धत आहे.

७. मजकूर :-

पत्रलेखनात मजकूर हा सर्वात महत्वाचा भाग आहे. पत्रातील माहितीचे आकलन सुलभ व्हावे यासाठी मजकुराचे तीन भागात विभाजन केले जाते.

ii) प्रारंभीचा मजकूर : हा प्रारंभीचा मजकूर म्हणजे पत्राची प्रस्तावनाच असते. ही प्रस्तावना कमीत कमी शब्दांत व मुख्य मजकुराशी संबंधित असावी.

ii) मुख्य मजकूर : मुख्य मजकूरात एखाद्या मुद्याचे किंवा अल्प माहितीचे स्पष्टीकरण करायचे असते. एकापेक्षा अधिक मुद्दे असतील तर प्रत्येक मुद्यासाठी स्वतंत्र परिच्छेद करावा. मजकूराची भाषा सभ्य असावी. पत्रलेखकाने वाचकाला नेहमी आदरार्थी बोलावे.

iii) शेवटचा मजकूर : मुख्य मजकूर प्रभावी ठरण्याच्या दृष्टीने पत्राचा योग्य शेवट करावा. पत्राच्या समारोपातील परिच्छेदात मोजकी वाक्ये असावीत. तथापि ती वाचकांवर प्रभाव पाडणारी व पत्राबाबत अनुकूल कार्यवाही करण्यास प्रेरक ठरावीत.

८. समारोप :-

समारोप लहान दोन-तीन वाक्यांमध्ये असावा. किंबहुना पत्राबाबत सकारात्मक कार्यवाही होईल अशी वाक्ये असावीत. उदा.

☞ कृपया पोहोच द्यावी ही विनंती.

- ➡ योग्य ती कार्यवाही होईल ही नम्र अपेक्षा.
- ➡ तसदीबदल माफी असावी.
- ➡ आपल्या तक्रारीचे पूर्णपणे निराकरण करण्यात येईल याची खात्री असावी.
- ➡ असाच लोभ असू द्यावा ही विज्ञापना.

९. नम्रतापूर्ण शेवट :-

पत्राचा शेवट नम्रतापूर्ण असावा. उदा. आपला विश्वासू, आपला आज्ञाधारक.

१०. स्वाक्षरी :-

आदरपूर्वक आणि नम्रतापूर्वक शब्दाने शेवट केल्यानंतर त्याच्याखाली पत्रलेखकाने स्वाक्षरी करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. पत्र व्यावसायिक असेल तर स्वाक्षरीखाली आपले नाव, पदनाम व संस्थेचा निर्देश द्यायला हवा.

११. कागदपत्रे :-

व्यावसायिक किंवा कार्यालयीन पत्रव्यवहारात मुख्य पत्रासोबत काही कागदपत्रांच्या छायांकित प्रती पाठवाव्या लागतात, त्यांना 'प्रतिपत्रे' किंवा 'पत्रासोबत जोडलेली कागदपत्रे' असे म्हणतात. उदा.

सोबत :-

- १) अनुभवाचे प्रमाणपत्र
- २) रहिवाशी दाखला

૧૨. અગ્રેષણ :-

काहीवेळा पत्र वेगवेगळ्या व्यक्तींना कार्यवाहीसाठी पाठवावे लागते. अशावेळी पत्राच्या डाव्या तळबाजूस प्रतिलिपी, 'माहितीस्तव', 'प्रत माहितीसाठी' व 'आवश्यक त्या कार्यवाहीसाठी अग्रेषित' अशा शब्दाने निर्देशित केले जातात. उदा.

પ્રત માહિતીસાઠી અગ્રેષિત :-

- १) मा. मुख्याधिकारी,
कराड नगरपरिषद, कराड.

૨. આભાર પત્ર :-

एस.एस.सी. बोर्ड परीक्षेत उज्ज्वल यश मिळविल्याबद्दल सारंग पाटील याच्या काकांच्या अभिनंदनाच्या पत्रास उत्तर देऊन आभार मांडले.

श्री. सारंग सदाशिव पाटील,
लक्ष्मीनगर, शिवाजी रोड,
जयसिंगपूर-४१६ ४११.
दि. १४ जुलै, २०१९

तीर्थस्वरूप काका,

साष्टांग नमस्कार.

तुमचे अभिनंदनाचे पत्र आजच मिळाले. आपण केलेल्या कौतुकाबद्दल व व्यक्त केलेल्या सदिच्छेबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. मला एस. एस. सी. परीक्षेत जे यश मिळाले. यात माझ्या गुरूजनांनी केलेल्या मार्गदर्शनाचा व माझ्या आई-बाबांनी दिलेल्या प्रोत्साहनाचा वाटा मोठा आहे.

माझ्याबद्दल सर्वांच्याच आशा उंचावल्या आहेत. त्यांची पूर्तता करण्याच्यादृष्टीने मी निश्चितच प्रयत्न करीन.

माइया पुढील वाटचालीत आपले आशीर्वाद सतत पाठीशी राहोत, ही अपेक्षा व्यक्त करतो.

पुन्हा एकदा धन्यवाद!

कळावे,

आपला नम्र,

सही / -

(श्री.सारंग सदाशिव पाटील)

श्री. जाधव सचिन बजरंग,
मु. पो. ता.आटपाडी,
जि. सांगली ४१५ ३०१
दिनांक : २० जून, २०१९

प्रति,

मा. प्राचार्य,
शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय,
मिरज, ता. मिरज, जि. सांगली ४१६ ४१०.

विषय : भूगोल विषयाच्या सहाय्यक प्राध्यापक पदासाठी अर्ज.

संदर्भ : दैनिक सकाळ, दि. २५/०५/२०१८.

महोदय,

उपरोक्त संदर्भीय विषयान्वये विनंतीपूर्वक अर्ज करतो की, मी आपल्या महाविद्यालयात भूगोल विषयाच्या सहाय्यक प्राध्यापक पदासाठी काम करण्यास इच्छुक आहे. माझी शैक्षणिक पात्रता एम.ए., एम.एड., सेट, नेट (भूगोल) ही असून सध्या मी 'माण नदीखोऱ्यातील डाळींब उत्पादन : एक भौगोलिक-आर्थिक अभ्यास' या विषयावर पीएच.डी.करत आहे. मला एकूण पाच वर्षे अध्यापनाचा अनुभव आहे. तरी आपल्या महाविद्यालयात मला काम करण्याची संधी मिळावी, ही नम्र विनंती.

कळावे,

आपला विश्वासू,
(श्री.जाधव सचिन बजरंग)

सोबत :-

- १) परिचय पत्र.
- २) गुणपत्रिका/प्रमाणपत्र छायांकीत प्रती.

नव्याने सुरू केलेल्या व्यवसायासाठी वस्तूंची खरेदी करण्यासाठी प्राथमिक चौकशी करणारे पत्र.

तुमच्या वसाहतीतील रस्त्यावर कचऱ्याचे ढीग साचले आहेत. त्यासंबंधी योग्य ती कार्यवाही करण्यास महानगरपालिका अधिकारी, सांगली यांना सुमारे शंभर शब्दात तक्रारपत्र लिहा.

आपला विश्वासू,
(उमेश दि. देशमुख)

स्टारव्हिजन कंपनी लिमिटेड

एस. ए. शर्मा,
कर्मचारी भरती विभागप्रमुख,
स्वारगेट, पुणे-४११ ०४१
दि. ०५ ऑगस्ट २०१९

प्रति,

अनुराधा बुरुड,
शिवाजीनगर, मिरज.

विषय : कॉम्प्युटर ऑपरेटर पदावर नियुक्ती.

महोदया,

दि. २ मे, २०१८ रोजीच्या आपल्या अर्जाच्या व त्यानंतर दि. ३० जुलै, २०१८ रोजीच्या वैयक्तिक मुलाखतीच्या संदर्भात आपणांस कळविण्यात येते की, दि. १० ऑगस्ट, २०१८ पासून आपली आमच्या कार्यालयात कॉम्प्युटर ऑपरेटरपदी नियुक्ती करण्यात येत आहे. या नियुक्तीच्या अटी व शर्ती खालीलप्रमाणे आहेत :

१. आपली दरमहा रु. ८,०००-५००-१२०००-८००-२८००० या वेतनश्रेणीत नियुक्ती करण्यात येत आहे. सुरुवातीचे आपले मूळ वेतन रु. ८,०००/- राहील.
२. मूळ वेतनाशिवाय आपणांस कंपनीच्या नियमानुसार भत्ते लागू होतील.
३. कंपनीच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याने आपली वैद्यकीय तपासणी करून आपण वैद्यकीयदृष्ट्या योग्य आहात असे प्रमाणपत्र दिल्यानंतरच आपली नियुक्ती नियमित करण्यात येईल.
४. कंपनीच्या सेवेत असताना संगणक विभागातील कर्मचाऱ्यांना लागू असलेले सर्व प्रकारचे सेवानियम आपणांस लागू होऊन ते बंधनकारक राहतील.
५. सुरुवातीला आपला उमेदवारीचा काळ एक वर्षाचा राहील. उमेदवारीचा काळ संपल्यानंतर आपणांस भविष्य निर्वाह निधी व सेवानिवृत्तीच्या अटी लागू होतील. जर उमेदवारीच्या काळातील आपले काम असमाधानकारक वाटले तर हा काळ संपताच आपणांस सेवेतून कमी करण्यात येईल.
६. नियुक्तीच्या वरील अटी आपणांस मान्य असल्यास या पत्रासोबत पाठवलेल्या कागदावर आपण स्वीकृतिदर्शक स्वाक्षरी करून तो कंपनीकडे ताबडतोब पाठवावा. आपण दि. ३१ ऑगस्ट, २०१८ पर्यंत कामावर रुजू न झाल्यास ते नियुक्तीचे पत्र रद्द समजण्यात येईल.

कळावे,

आपला विश्वासू,
(एस. ए. शर्मा)

कन्या महाविद्यालय, मिरज,
 ता. मिरज, जि. सांगली ४१६ ४१०
 दिनांक-२५ नोव्हेंबर २०१८

प्रति,

मा. व्यवस्थापक,
 शब्दालय प्रकाशन,
 दळवी नगर, चिंचवड,
 पुणे, ४११ ०३३.

विषय : महाविद्यालयीन ग्रंथालयासाठी पुस्तकांच्या मागणीबाबत.

महोदय,

आपण पाठवलेली आपल्या प्रकाशनांची संपूर्ण यादी मिळाली, धन्यवाद. आमच्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयासाठी कृपया पुढील पुस्तके पाठवावीत.

तसेच सदर पुस्तकांच्या किंमतीवर ग्रंथालयास मिळणारी योग्य ती सवलत द्यावी ही विनंती.

अ.क्र.	पुस्तकाचे नाव	लेखकाचे/प्रकाशकाचे नाव	प्रती

वरील पुस्तके वेळेवर पाठवून सहकार्य करावे.

कळावे,

विभागप्रमुख
ग्रंथपाल
प्राचार्य

ई-टपाल सेवा पुरविणाऱ्या संस्थांच्या पोर्टल (website) वर जाणे. उदा. जी-मेल (g-mail), हॉट मेल (hotmail), याहू (yahoo), रीडिफमेल (rediffmail) ह्या ई-टपाल पुरविणाऱ्या संस्था/सेवा आहेत. महाजालावर या सेवांचा अर्ज भरला की प्रत्येक व्यक्तीला स्वतंत्र व एकमेव असा पत्ता त्या-त्या संकेतस्थळाकडून दिला जातो. उदा श्रीराम मोहिते यांना जी-मेल या सेवेद्वारे टपालासाठी पत्ता तयार करावयाचा असेल तर तो असा असेल.

shrirammohite@gmail.com येथे पत्त्यातील घटक समजून घेतला असता प्रत्येक पत्रात ऑपरसॅण्ड @ हे चिन्ह असावे लागते. @ याने पत्ता दोन भागात विभागला जातो. चिन्हाच्या डाव्या बाजूला एक विशिष्टता आहे. संदेश पाठविणारी व्यक्ती कोण हे लक्षात येईल. असे नाव साधारणपणे निवडले जाते ते जगभरात फक्त एकाच व्यक्तीला दिले जाते. समजा श्रीराम मोहिते नावाच्या आणखी एक व्यक्तीला जी-मेल या सेवेवरच ई-पत्ता तयार करावयाचा असेल तर त्याला मोहिते हे नाव मिळणार नाही. तर त्याला दुसरे shriramohite20 किंवा mohiteshriram यासारखे वेगळे नाव निवडावे लागेल. @ चिन्हाच्या उजव्या बाजूला ई-टपाल सेवा पुरवणाऱ्या पोर्टलच्या ई-टपाल संगणकाचा पत्ता डोमेन नाव असते. (gmail.com)

हॉटमेल ही ई-मेल प्रणाली सामान्य जनतेला फुकट वापरता येणारी पहिली यशस्वी ई-मेल प्रणाली आहे. ई-मेल संदेशाचे प्रामुख्याने दोन भाग पडतात. पहिला भाग असतो हेडर म्हणजेच ठळकपणे लिहिलेले संदेशाचे नाव, पाठवणाऱ्याचा ई-मेलचा पत्ता, आणि संदेश ज्याला पाठवला आहे त्याचाही ई-मेलचा पत्ता हे सगळे असते. दुसरा भाग म्हणजे मेसेज बॉडी ह्यामध्ये संदेश लिखित असतो.

प्राथमिक स्वरूपात असताना फक्त लिहिलेले संदर्भ पाठवता येणारा ई-मेल आधुनिक काळात जास्त विकसित होऊन मल्टिमीडिया अ‍ॅटॅचमेन्ट्स म्हणजेच छोट्या आकाराचा मल्टिमीडिया फायली पाठवण्याबाबत सक्षम बनला ह्या पद्धतीला मल्टिपर्पज इंटरनेट मेल एक्सटेंशन्स (MIME) असे म्हणतात.

ई-मेल सेवेचा इतिहास आपणांस ‘अर्पनिट’पर्यंत मागे घेऊन जातो. १९८० च्या दशकात ‘अर्पनिट’चे इंटरनेटमध्ये झालेल्या रूपांतरामुळे ई-मेल सेवेचा जन्म झाला. १९७० मध्ये पाठविले गेलेले ई-मेल आणि आजचे फक्त शब्दबद्ध मजकूर असलेले ई-मेल यामध्ये कमालीचे साम्य आहे.

❑ प्रत्यक्ष ई-टपाल पाठविणे :-

प्रथम ई-टपाल सेवेचे त्यांचे सॉफ्टवेअर वापरून मजकूर तयार करावा लागतो. मजकूर तयार झाला

की ज्याला संदेश पाठवायचा त्याचा ई-मेल नमूद करावा लागेल. संदेश व ई-मेल तपासून ई-टपाल पाठविण्याची सूचना द्यावी लागेल. त्यानंतर क्षणार्धात जगभरात कुठेही हा संदेश जाऊ शकेल आणि नेमक्या पत्त्यावर पोहोचेल. महाजालाच्या माध्यमातून संदेश प्रवास करताना संदेश स्वीकारणाऱ्याचा विशिष्ट कोड असतो, त्यामुळे संदेश स्वीकारणाऱ्याच्या कोड नंबरशिवाय कुणालाही कळत नाही. ज्या पत्त्यावर संदेश पाठविलेला असतो, त्याच्याच खात्यावर जाऊन तो साठवला जातो. ज्यावेळी संदेश स्वीकारणारी दुसरी व्यक्ती संगणकावरून तिचे ई-टपालचे खाते तपासेल, त्यावेळी तिला तो संदेश मिळतो. काहीवेळा ई-टपाल सेवेचे त्याचे सॉफ्टवेअर वापरून मजकूर तयार करण्याऐवजी स्वतंत्ररित्या मजकूर तयार केला जातो. उदा. मराठीतील संदेश त्या सॉफ्टवेअरऐवजी वेगवेगळ्या ठिकाणी देवनागरीत तयार केलेला असेल तर तो पीडीएफ (Portable Document Format) करून मग पाठवला जातो. ती धारिका ई-टपालाला जोडून पाठवता येतो. या धारिका सर्व संगणक व मुद्रकावर (प्रिंटर) वर चालतात. त्यात कोणताही बदल करता येत नाही.

ई-टपाल व्यवस्थेतील काही संकेत अथवा शिष्टाचार याला नेटिकेट्स म्हणतात. त्यातील काही विषय संक्षिप्त असावे म्हणजे विषयाच्या महत्त्वावरून संदेश लगेच वाचायचा की नंतर वाचण्यासाठी मेल राखून ठेवायची हे ई-टपाल न पाहताच ठरविता येते.

१२ जून, २०१९

प्रति,

मुख्य कार्यकारी प्रबंधक,
महाराष्ट्र बँक.

विषय : नवीन बचत खाते उघडण्याविषयी.

माननीय महोदय/महोदया,

मी, विशाल पाटील राहणार अक्षरवेल कॉलनी, विश्रामबाग, सांगली-४१६ ४१० आपल्या बँकेत बचत खाते उघडू इच्छितो.

खाते उघडण्याच्या प्रक्रियेकरिता आवश्यक ओळखपत्र आणि इतर प्रमाणपत्रे सोबत जोडत आहे.

तरी माझ्या मेलचा सहानुभूतीपूर्वक विचार करून नवीन बचत खाते मिळावे ही नम्र विनंती.

आपला विश्वासू/आपला कृपाभिलाषी/आपला आज्ञाधारक

विशाल पाटील
vishalpatil@gmail.com
दूरध्वनी-०२३३-५०१३९.

मराठी भाषेचे उपयोजन व सर्जन ही प्रक्रिया घडण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व साहित्यनिर्मितीच्या व भाषा उपयोजनाच्या पातळीवर कसे घडते या उद्देशाने पत्रव्यवहाराची माहिती सदर घटकातून घेतली. सदरची माहिती विद्यार्थ्यांनी समजून घेऊन कौटुंबिक पत्रव्यवहार व कार्यालयीन पत्रव्यवहाराचे स्वरूप कसे आहे याचाही आढावा येथे घेण्यात आला आहे. व्यावहारिक जीवनात भाषेचे उपयोजन कसे करावे हे आपल्या लक्षात आले. यादृष्टीने याच घटकातील 'आकलन' या पुढील भागात आकलनप्रक्रियेचे स्वरूप समजावून देऊन उतारा व कवितेचे आकलन कसे होईल हे प्रश्नोत्तरांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना समजावून देण्यात आलेले आहे.

४.७ सरावासाठी प्रश्न

१. पत्रलेखन म्हणजे काय ते सांगून पत्रलेखनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२. तुमच्या वसाहतीतील रस्त्यावरील कचऱ्याचे ढीग उचलण्याबाबत महानगरपालिकेला तक्रारपत्र लिहा.
३. भारतीय क्रिकेटपटू स्मृती मानधना हिला आयसीसीच्या २०१८ या वर्षीचा 'सर्वोत्तम महिला क्रिकेटपटू' हा पुरस्कार प्राप्त झाला याबद्दल तिचे अभिनंदन करणारे पत्र लिहा.
४. ई-टपाल (e-mail) संकल्पनेची चर्चा करा.

४.८ अधिक वाचन

१. प्रभाकर पाध्ये, 'पत्रकारितेची मूलतत्त्वे', मेहता प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. ल. रा. नसिराबादकर, 'व्यावहारिक मराठी', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. राजन गवस, अरुण शिंदे, गोमटेश्वर पाटील (संपा.), 'भाषिक सर्जन आणि उपयोजन', दर्या प्रकाशन, पुणे.
४. श्रुती वडगबाळगर, 'मुलाखत, पत्रलेखन व रोजनिशी', सुविधा प्रकाशन, कोल्हापूर.
५. कल्याण काळे (संपा.), 'व्यावहारिक मराठी', द. दि. पुंडे.
६. संजय लांडगे, 'उपयोजित मराठी', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.

४.९ उपक्रम

१. 'लोकसत्ता' दैनिकामध्ये आलेल्या जाहिरातीनुसार 'प्राध्यापक' पदासाठी अर्ज तयार करा.
२. वेगवेगळ्या विषयांवरील पत्रांचे संकलन करा.
३. निमंत्रणपत्रिका आणि शुभेच्छा पत्रांचा संग्रह करा.
४. तुमच्याजवळ असलेल्या कार्यालयात जाऊन कार्यालयीन पत्रव्यवहार समजावून घ्या.
५. आपल्याजवळ उपलब्ध असलेल्या नेट कॅफेत जाऊन ई-पत्रव्यवहार कसा करतात हे समजावून घ्या.

ब) आकलन

अनुक्रमणिका

- ४.१ उद्दिष्ट्ये
- ४.२ प्रास्ताविक
- ४.३ विषय विवेचन
- ४.४ समारोप
- ४.५ उताऱ्याखालील नमुना प्रश्नोत्तरे
- ४.६ कवितेखालील नमुना प्रश्नोत्तरे
- ४.७ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.८ सरावासाठी उतारा
- ४.९ सरावासाठी कविता
- ४.१० सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.११ उपक्रम
- ४.१२ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

४.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

१. आकलनप्रक्रियेचे स्वरूप समजून येईल.
२. आकलन या भाषिक कौशल्यावर प्रभुत्व संपादन करता येईल.
३. उतारा व कवितेचे आकलन होईल व त्यावरील प्रश्न सोडविता येतील.

४.२ प्रास्ताविक

भाषा हे मानवाचे एक व्यवच्छेदक लक्षण व मानवी प्रगतीचे गमक आहे. भाषेमुळे विचार, भावभावना, कल्पना, ज्ञान यांचे आदानप्रदान, जतन, संवर्धन झाले. भाषेच्या माध्यमातून ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानसंवर्धन व ज्ञानाचे हस्तांतरण केले जाते. एखाद्या भाषेवर प्रभुत्व संपादन करण्यासाठी भाषिक कौशल्ये अवगत असणे आवश्यक असते. श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन, आकलन ही भाषिक कौशल्ये आहेत. श्रवण व वाचन या क्षमता आकलनाशी संबंधित आहेत तर भाषण व लेखन या क्षमता अभिव्यक्तीशी संबंधित आहेत. आकलन हे एक अत्यंत महत्त्वाचे भाषिक कौशल्य असून त्याचा संबंध समजण्याशी आहे. संघ लोकसेवा आयोग, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग तसेच इतर स्पर्धा परीक्षांमध्ये उतारा/कवितेवर आधारित प्रश्न विचारलेले असतात. त्या आधारे विद्यार्थ्यांचे आकलनकौशल्य तपासले जाते. दैनंदिन जीवनात तसेच अध्ययनप्रक्रियेमध्ये आकलनकौशल्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. गद्य वा पद्याचे समग्र आकलन झाले, तरच आपणांस संबंधित विषय पूर्णांशाने कळू शकेल. म्हणून आपण प्रस्तुत घटकामध्ये आकलनप्रक्रियेचे स्वरूप समजून घेणार आहोत.

४.३ विषय विवेचन

आकलन म्हणजे समजण्याची शक्ती अगर क्षमता. यालाच इंग्रजीमध्ये Comprehension असे म्हणतात. मानसशास्त्रीयदृष्ट्या या शब्दाचा अर्थ याहूनही व्यापक आहे. एखादी गोष्ट समजावून घेत असताना, आपणांस काय समजते आहे याची बरोबर जाणीव ज्या क्रियेत होते ती आकलन शक्ती. याशिवाय समजलेल्या गोष्टींचा अगर कल्पनेचा व्यक्तीला दुसरीकडे उपयोग करता येणे अपेक्षित आहे.

ब्लूम या भाषाशास्त्रज्ञाच्या मते आकलन तीन प्रकारचे असते.

- १) समजलेल्या मूळ विचारांचे दुसऱ्या शब्दात रूपांतर अगर भाषांतर.
- २) मूळ विचारांचा अर्थ दुसऱ्या शब्दात किंवा वाक्यात सांगणे.
- ३) मूळ विचारांचा गर्भितार्थ किंवा त्यांचे फलित अगर, उपसिद्धांत सांगून त्यात भर टाकणे.

वाङ्मयातील शब्दांचे मूल्य समजणे, भाषांतर करणे, काव्यार्थ सजवणे, शब्दांवरील कोटी समजणे इ. गोष्टी आकलनामध्ये येतात. आकलन ही बुद्धिमापनाची एक महत्त्वपूर्ण कसोटी आहे. एखाद्या उताऱ्याचे, संकल्पनेचे, विचाराचे आकलन व उपयोजन यावर व्यक्तीचा बुद्ध्यांक ठरतो.

आकलन हे एक महत्वाचे भाषिक कौशल्य आहे. वाचन प्रक्रियेमध्ये आकलनास अधिक महत्त्व

असते. वाचलेल्या किंवा ऐकलेल्या कोणत्याही गोष्टीचा मथितार्थ समजणे म्हणजे आकलन. आकलनाच्या पाच पातळ्या आहेत.

१) बोधन :

मजकुरातील मध्यवर्ती कल्पना/लेखकाला जे सांगावयाचे आहे ते उचित संवेदनेसहित व अर्थासहित कळणे म्हणजे बोधन. यासाठी प्रथम पुस्तकाचे अंतरंग बहिरंग चाळावे. मुखपृष्ठ, शीर्षक, अनुक्रमणिका, मांडणी, भाषा, परिशिष्ट, सूची, समारोप इत्यादी पाहून आपल्या दृष्टीने कोणता मजकूर उपयुक्त आहे ते ठरवावे. विषय, घटक, उपघटक लक्षात येण्यासाठी महत्त्वाच्या शब्दांना अधोरेखित करावे. त्यानंतर वाचत असताना गाभाभूत घटकांचे, आशयसूत्रांचे सारग्रहण करावे. यामधून मजकुरातील मुख्यार्थाचा बोध होतो.

२) तर्क :

शब्दांमध्ये वाच्याथापलिकडील सूचितार्थ, व्यंगार्थ दडलेला असतो. त्याचप्रमाणे दोन वाक्यांमधील गर्भितार्थ समजणे आवश्यक असते. यासाठी तर्कशक्तीच्या आधारे अनुमान करावे लागते. वाक्यातील, आशयातील संदर्भावरून, मागच्या पुढच्या माहितीवरून गर्भितार्थाची उकल करता येते. अभिधा, लक्षणा, व्यंजना या शब्दशक्तींचे ज्ञान असल्यास सूचितार्थाचे आकलन होण्यास साहाय्य होते.

३) मूल्यमापन :

वाचलेल्या मजकुराचे गुणविशेष व मर्यादा यांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे म्हणजे मूल्यमापन उचित - अनुचिताच्या निकषांचे ज्ञान व त्यांच्या प्रकाशात संबंधित गोष्टींची समीक्षा करण्याची दृष्टी हा आकलनाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. एखाद्या चित्रपटाचे, नाटकाचे, वक्त्याच्या व्याख्यानाचे मूल्यमापन आपण आकलनक्षमतेनुसार करीत असतो.

४) रसग्रहण :

लेखकाच्या भूमिकेत शिरून त्याच्या भावनांची, संवेदनांची अनुभूती घेणे याला रसग्रहण म्हणता येते. रसग्रहणात्मक आकलनामुळे लेखकाची भूमिका, त्याच्या लेखनाचे प्रयोजन, मध्यवर्ती कल्पना, कथावस्तू, पात्रे, मांडणी, लेखनशक्ती, भाषासौंदर्य, रससौंदर्य समजते.

५) उपयोजन :

समजलेल्या गोष्टींचे, कल्पनांचे, विचारांचे, सिद्धांतांचे इतरत्र यशस्वी उपयोजन करता येणे हे

आकलनाचे खरे फलित असते. मूळ विचारांमध्ये नवी भर घालून तो विकसित करणे, जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये त्याचा वापर करून नवनिर्मिती करणे, व्यावहारिक प्रश्नांची, समस्यांची सोडवणूक करणे, नवी कौशल्ये प्राप्त करणे ही आकलनाची शेवटची पायरी म्हणता येते.

कोणत्याही गोष्टीचे मर्म समजण्यासाठी व त्याचे प्रसंगानुरूप उपयोजन करण्यासाठी आकलनकौशल्य अवगत असावे लागते. एकाग्रता, स्मरणशक्ती, ग्रहणशक्ती, तर्ककौशल्य, सूक्ष्मनिरीक्षण, चिकित्सक विश्लेषण, शोधकता, व्यासंग यांनी आकलनक्षमता वाढते.

भाषाशिक्षणाचा मुख्य उद्देशच 'आकलन' असतो. मूल जसजसे वाढत जाते, तसतसे त्याची आकलनशक्ती वाढत जाते. विद्यार्थ्यांचे आकलनकौशल्य, सारग्रहणकौशल्य तपासण्यासाठी विविध पद्धतींचा अवलंब केला जातो. गद्य वा पद्य वेच्यांवर आधारित प्रश्न विचारून आकलनकौशल्य आजमावले जाते. स्पर्धा परीक्षांमध्ये आकलनकौशल्यावर भर असतो. उतारे किंवा कविता देऊन त्यावर प्रश्न विचारलेले असतात.

उतारा/कविता यांवरील प्रश्नांची उत्तरे लिहिताना खालील सूचना लक्षात ठेवाव्यात.

१. प्रथम दिलेला उतारा किंवा कविता लक्षपूर्वक वाचा.
२. उतारा किंवा कवितेचा आशय समजून घ्या.
३. उतारा किंवा कवितेवरील प्रश्न काळजीपूर्वक वाचा.
४. आपल्याला उतारा आणि कवितेपैकी कोणाची निवड करायची आहे, वाचा आणि निर्णय घ्या.
५. त्यानंतर प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी सहेतुक वाचन करा.
६. प्रश्नाच्या क्रमानेच उताऱ्यात उत्तरे मिळतील असे नाही.
७. उतारा वाचत असतानाच दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे ज्या ओळीत आहेत असे वाटते, त्या ओळी अधोरेखित करा.
८. अधोरेखित केलेल्या ओळी एक-दोनदा वाचून दिलेल्या प्रश्नांच्या उत्तराचे मुद्दे मनात तयार करा.
९. मूळ आशय न बदलता उत्तर स्वतःच्या भाषेत लिहा. उताऱ्यातील वाक्ये जशीच्या तशी उतरवू नयेत.
१०. उत्तरांमध्ये सुस्पष्टता, अचूकता, अर्थपूर्ण वाक्यरचना, मुद्देसूदपणा, प्रमाणलेखन, अक्षर यांना महत्त्व असते.

४.४ समारोप

श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन व आकलन ही भाषिक कौशल्ये आहेत. भाषाशिक्षणाचा मुख्य उद्देश आकलन असतो. आकलन हे आपणांस शिक्षणाबरोबर जीवनात यशस्वी होण्यासाठी उपयुक्त ठरणारे भाषिक कौशल्य आहे. वाचलेल्या किंवा ऐकलेल्या कोणत्याही गोष्टीचा मथितार्थ, मध्यवर्ती आशय, गाभा, गर्भितार्थ अचूक समजणे म्हणजे आकलन. आकलन ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे. ब्लूम या भाषाशास्त्रज्ञाने आकलनप्रक्रियेचे विश्लेषण केले आहे. बोधन, तर्क, मूल्यमापन, रसग्रहण, उपयोजन या आकलनाच्या पाच पातळ्या आहेत. भाषा शिक्षणाचा मूलभूत उद्देशच आकलन असतो. वयोमानानुसार आकलन सामर्थ्य वाढण्याची अपेक्षा असते. आकलनाचा संदर्भ बुद्ध्यांकाशीही जोडला जाऊ शकतो. स्पर्धा परीक्षांमध्ये उमेदवाराची आकलनक्षमता आजमावण्यासाठी उतारा/कवितेवर आधारित प्रश्न विचारलेले असतात. अभ्यास, सराव, प्रयत्न, एकाग्रता, शिस्त इत्यादींच्या द्वारे आपण आकलनकौशल्य वृद्धिंगत करू शकतो.

४.५ उताज्याखालील नमुना प्रश्नोत्तरे

सत्य विचार नेहमी तटस्थ, निरपेक्ष असतो. असा जो सत्यनिष्ठ विचार आहे, या विचाराची आज आपल्या देशाला मोठी गरज आहे. याचे कारण असे आहे की, विचार करण्याचे जबाबदारीचे काम आता जगातील जवळजवळ सगळ्या माणसांनी सोडून दिले आहे. व्हॉल्टेअरचे एक मोठे सुंदर वाक्य आहे त्याने असे म्हटले आहे की, माणसाला देवाने बुद्धी दिली आणि माणसाने या त्याच्या चुकीबद्दल सूड उगविण्याचे ठरविले. तू आम्हाला बुद्धी दिलीस ठीक आहे; आम्ही निदान एवढे तरी करू की, ती वापरणार नाही, तिचा उपयोग करणार नाही. आज आपल्याला असे दिसून येते की, माणसाचे वैशिष्ट्य बुद्धी आहे, तरी जे बुद्धिमान लोक आहेत, त्यांचा बुद्धीवर कमीत कमी विश्वास आहे. माणसाचा सगळ्यांत कमी जर विश्वास कशावर असेल तर बुद्धीवर आहे. शिपायांचा तलवारीवर विश्वास आहे, सत्ताधाऱ्यांचा सत्तेवर, तख्तावर, सिंहासनावर विश्वास आहे. पण ज्याच्याजवळ बुद्धी आहे, त्याचा बुद्धीवर मुळीच विश्वास नाही. तो एखाद्या वेळी बुद्धीचा उपयोग तलवारीची स्तोत्रे गायला करतो. अनेकदा धनाचा महिमा सांगायला बुद्धीचा उपयोग करतो आणि सत्ताधाऱ्याचे वैतालिक तर अनेक साहित्यिक आहेत, अनेक बुद्धिमंत आहेत. बुद्धिमंतांचा बुद्धीच्या शक्तीवर विश्वास नाही. माणसाची मुख्य शक्ती हीच आहे. विचार हीच माणसाची शक्ती आहे. या निष्ठेची आज आवश्यकता आहे. ही निष्ठा म्हणजेच लोकनिष्ठा. बुद्धीचा उपयोग जो करू शकतो, ज्याचा बुद्धीच्या शक्तीवर विश्वास आहे तोच लोकनिष्ठ. हे लोकतंत्राचे, लोकशाहीचे अधिष्ठान आहे.

आज आपण असे बघतो की, ज्यांच्याजवळ संपत्ती आहे, धन आहे तो लोकशाहीला विकत

■ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

- स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. मानवतेचा विचार मनामनांमधून वाहात राहो, मंदिर, मशीद, चर्च, गुरुद्वारा आदी धर्मस्थळांपेक्षा व धर्मपेक्षा माणूस महत्त्वाचा आहे. कर्म, विज्ञाननिष्ठा, संवाद, माणुसकी हा आमचा नवमार्ग असेल असा संदेश वरील कवितेमधून दिला आहे.
२. कर्मावरची अपार भक्ती, कष्टावरती निष्ठा व ऐक्यभावना ही धर्मपेक्षा महान असल्याचे कवीने म्हटले आहे.
३. विज्ञानाच्या वाटेवरून चालण्याचा विचार कवीने व्यक्त केला आहे. त्यामुळे खगोलशास्त्राचे ज्ञान हाती येईल असे कवीला वाटते.
४. पारंपरिक जात-धर्मकल्पनेला कवीने नकार दिला आहे. माणूस हीच जात आणि माणुसकी हाच धर्म असल्याचे कवीने स्पष्टपणे म्हटले आहे. त्याग आणि समर्पणाचा धागा परंपरेशी जोडून नवा समाज उभारण्याचा विचार कवीने मांडला आहे.

४.८ सरावासाठी उतारा

संघ लोकसेवा आयोगामार्फत भारतीय प्रशासकीय सेवेसाठी २०१६ साली घेण्यात आलेल्या मुख्य परीक्षेतील मराठी (आवश्यक) विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेतील उतारा नमुन्यादाखल पुढे दिला आहे.

‘स्त्रियांनी अर्थे आकाश व्यापले आहे’ असे म्हटले जाते किंवा त्याहीपेक्षा जास्त आपण वादाखातर म्हणू शकतो. असे असले तरी काळाच्या प्रत्येक टप्प्यात, प्रत्येक देशात, संस्कृती नि परंपरेत धर्म, जात, वर्ग, वर्ण आणि मान्यतांमधून आणि आमच्या वैविध्यपूर्ण भूतकाळात व वर्तमानात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री ही मागेच राहिली आहे. अन्न, शिक्षण, आरोग्य, काम करण्याची मुभा, विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी, नेतृत्व, स्वप्न पाहणे नि त्यांच्या पूर्ततेसाठी प्रयत्न करणे यांसारख्या गोष्टीत त्यांना प्राधान्य दिले जात नाही. निश्चितच, शतकापासून स्त्रिया जगातील सर्वात जास्त अल्पसंख्याक ठरल्या आहेत.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रीला स्वयंपूर्ण व्यक्ती म्हणून मान्यता मिळाली नाही. त्यांच्याकडे कधीही स्वयंपूर्ण, स्वायत्त किंवा प्रतिष्ठित व्यक्ती म्हणून पाहिले जात नाही. शिवाय सामाजिक व्यवहार, कायदेकानून किंवा सामाजिक संस्थांमधून समानतेची वागणूक दिली जात नाही. त्यांच्याकडे फक्त पुरुषाचे साधन म्हणजे प्रजोत्पादन, संगोपन, कामतृप्ती आणि कुटुंबाचे संगोपन करणारी व्यक्ती म्हणून पाहिले जाते. सांस्कृतिक पातळीवरही त्यांना मुलगी, पत्नी, आई या नात्यानेच मान्यता दिली जाते. नाही तर त्यांच्याकडे पतित म्हणून पाहिले जाते. एकटी राहणारी स्त्री तर या पुरुषसापेक्ष वर्तुळाच्या बाहेरच आहे. लग्नाचे वय झालेले असूनही ज्यांनी लग्न केले नाही किंवा ज्या विधवा आहेत, घटस्फोटित आहेत अगर स्वतंत्र राहात आहेत, अशा स्त्रियांचे पुरुषाधीन नसणे हे समाज स्वीकार करीत नाही. एवढेच नाही तर एखाद्या स्त्रीचा नवरा अपघातात किंवा आजाराने दगावला असेल तरी तिच्या स्वतंत्र जगण्याला समाज स्वीकार करीत नाही. कोणत्याही परिस्थितीत पुरुषाधीन नसलेल्या स्त्रीबद्दल पुरुषांच्या मनात राग असतोच.

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये ६० ते ८० टक्के स्वयंपाक स्त्रियाच करतात आणि जगातील अर्ध्या अन्न-धान्यावर त्यांचा अधिकार आहे. परंपरेने घराघरांतील स्वयंपाकाची जबाबदारीही त्यांच्यावरच आहे. असे असले तरी भारतात स्त्रिया कमी आणि शेवटी जेवतात आणि पुरेसे अन्न नसल्यास उपाशीही राहतात. काही वेळा घरात समानतेची वागणूक मिळत नल्यामुळे पुरेसे अन्न असूनही तिला हवे तितके खायला मिळत नाही. जगाला स्वतंत्रपणे सामोरे जाणाऱ्या एकट्या स्त्रीला तर सामाजिक पातळीवर पोट भरण्यासाठी किंवा जगण्यासाठी अनेक अडथळे पार करावे लागतात.

मुलांच्या/पुरुषांच्या तुलनेत मुलींची/स्त्रियांची संख्या कमी असलेल्या जगातील मोजक्याच देशांत भारताची गणना होते. लोकसंख्येत त्यांचे प्रमाण मागील एक शतकात कमी झाले आहे.

अ) मुलींच्या/स्त्रियांच्या बाबतीत लोकसंख्येची आकडेवारी आपल्याला काय सुचविते?

इ) अन्न आणि स्त्रिया यांच्या संबंधातील असमतोलामध्ये कोणता उपरोध आहे?

उ) 'स्त्रिया अर्ध्याहून अधिक आकाश व्यापून राहिल्या आहेत' हे विवाद्य आहे, असे लेखकास का वाटते?

ऊ) पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रियांकडे कोणत्या भूमिकेतून पाहिले जाते?

ए) एकट्या स्त्रीचे अस्तित्व लेखकाला कोणत्या कारणास्तव असुरक्षित वाटते?

આજી

आजी तुझ्या ओच्यात तोंड खुपसून ओकसाबोक्सी रडणारं माझं बालपण
तुझ्याबरोबर सृष्टिआड झालं, गेलं माझ्या आयुष्याचं केंद्र, माझं मर्म
तुझ्या पदराखाली झाकून ठेवलेलं, आता हे उरल्या आयुष्याचं रिंगण
मी किती दिवस वाहू? तुझी दीर्घायुषी आनुवंशिकता सांभाळत
वार्धक्याच्या क्रूर मातीची ही विसर्जनपूर्व खाट
माझ्या पाठीवर किती दिवस घेऊन फिरू?
आजी, तू मेलीस तेव्हा कोणी रडलं नाही कोणाचा गळा भरून आला नाही
दिसली तुझी तुटकी खाट परकर चोळ्या जस्ताची ताटली
जिच्यातील पोळी मांजराची पिलं ओढून खायची बिनधास्त

आणि गोखल्यात अनेक वर्षांच्या वैधव्याला साजेशी दाततुटकी लाकडी फणी जिच्यातले न निघणारे शुभ्र धवल केस माझ्या केसांना घट्ट बिलगले.

आजी, एकक्याण्णव वर्षांची तुझी गोवरी गेली राख होऊन आमच्या भडा कुटुंबाच्या भातचुलीत तुझा तळतळाट लागो माझ्या अपेशी कपाळाला जे वेळोवेळी जीवघेण्याचा क्षुद्र मोहिमांपूर्वी तुझ्या कष्टकरी पायांवर ठेवून ठेवून जी मी झिजवली मागत यश

जे तुला कधीच दिसलं नाही आणि हयाती राहो - एवढाच तुझा वर

जो मला मिळाला पण ज्याचं मोल हयातभर कळलं नाही.

(838)